

А тисяча сімсот сорок дев'ятого року
Та получили указ од своєї судачині Катерини,
Вона отам, на Ковбані, дала їм земельки, то співали:
Буде там нам добре жити,
У річці в Ковбані будем рибу ловити.
А того черкеса, як того зайця,
Будем по кручах гонити...”

В.В. Грибовський

ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ: У ВИМІРІ ПОЛІТИКИ ТА ПОВСЯКДЕННОСТІ

Висвітлення постаті останнього кошового отамана має окрему історіографічну традицію, представлену спеціальними дослідженнями П.С. Єфименка [49-51], Д.І. Яворницького [82], В.О. Біднова [30], Г.Г. Фруменкова [75-77], О.М. Апанович [28], документально-художніми нарисами Д.І. Кулиняка [57-58], а також розглядом у контексті загальних студій з історії Південної України А.О. Скальковського [70], Н. Полонської-Василенко [69], В.О. Голобуцького [38-40]. Прикметою перших було висвітлення переважно соловецького ув'язнення Калнишевського; коло завдань інших, що охоплювало період його діяльності на Запорозькій Січі, не включало в себе персоналістичний аспект нашої проблеми, котра розглядалася на тлі макроконтекстів. У окремих публікаціях нам вже доводилося здійснити спробу поєднання дослідження “запорозького” і “соловецького” періодів життя Калнишевського [42-44]. Втім, теперішній стан дослідження проблеми та наявна джерельна база ще не дозволяють вдатися до переконливих узагальнень.

Нікопольщина, як історичний центр формування запорозького козацтва, де протягом XVI-XVIII ст. розташовувалися Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька (Стара) та Нова Січі, була краєм, де пройшов найбільш яскравий і діяльний час життя П.І. Калнишевського, – той креативний проміжок його різнобарвної діяльності, що найбільшою мірою характеризує його як непересічну постать української історії. Цим нарисом ми спробуємо звузити дискурс до розгляду рівнів мікроконтексту, вдавшись до реконструкції структур повсякденності, особистісних мотивацій його діяльності як політика, військового старшини і кошового отамана Війська Запорозького.

За джерелами простежуються витоки родовету Петра Івановича Калнишевського у с. Пустовійтівці, що за часів Гетьманщини перебувала у складі Роменської сотні Лубенського полку (тепер с. Пустовійтівка у складі Роменського району Сумської області, розташована за 10 км від м. Ромни). Відомість про місце народження Калнишевського ввів до наукового обігу в 1892 р. роменський краєзнавець Ф. Ніколайчик*, котрий натрапив на статтю В. Бучневича в “Полтавських губернських відомостях” (1890, № 3-6) зі звісткою про батьківщину Калнишевського в с. Пустовійтівка. Пошуки документального підтвердження спонукали Ніколайчика оглянути залишки архіву Роменського Святодухівського собору та дослідити метричні книги. Знайдений документ від 25 травня 1773 р., що посвідчував намір П. Калнишевського спорудити церкву Святої Трійці у с. Пустовійтівка, “в котром он г-н кошевой родился”, не залишив сумнівів щодо достовірності такого висновку. Пізніший документ, датований 7 травня 1780 р., зазначає його “села Пустовойтовки уроженцем” [66, с. 272, 275].

В усній традиції Роменщини згадується про оселю кошового в селах Пустовійтівка і Оксютинці. Роменський краєзнавець І.П. Голюн у 1930-х роках записав спомини пустовійтівських старожилів, Анастаса Левонтовича Печенина, 58 років: “Кошовий Калнишевський жив у Пустовійтівці на “Могилі”,

---

*Місце Нової Запорозької Січі (1734-1775), розташованої на р. Підпільній, у 1950-х роках затоплене Каховським водосховищем. Від її торговельно-ремісничого передмістя походить сучасне с. Покровське Нікопольського району Дніпропетровської області.

**Прізвище цього автора заховане за ініціалами Ф.Н. Лист, адресований ним до Д.І. Яворницького, не залишає сумнівів щодо прізвища, що належало Федору Даниловичу Ніколайчику, автору праць з історії козацтва, Гетьманщини та Лівобережної України [45, с. 373-374, 822]. Д.І. Кулиняк без належних пояснень зазначає його як Ф. Новицького [57, с. 11].

коло церкви, а в сусідніх Оксютинцях жила якась Оксеня: то була його полубовниця. Тоді там ще села не було, а був хутір... Так от, через ту Оксюту і село прозвали Оксютині. »; від Парфентія Петровича Пипи, 80 років: “Чув я від старих людей, що жив той Кальнишевський в Оксютинцях Кальнишевський був не тутешній. Потім він перейшов у Оксютині, там оселився. Семейства в його було шість душ: жінка, він, два сини, дві дочки. Куди він звідси подався – не звісно” [47, с. 141]. Пізніший знавець роменської старовини, Ф.І. Сахно встановив, що брат Петра Калнишевського, Семен Іванович, у 1771 р. був священником Миколаївської церкви в містечку Смілому, що за 15 км північніше Пустовійтівки. Ще один ймовірний родич, слобідський козак Панас Калнишевський вказується у реєстрах тієї ж смілянської сотні [58, с. 10]. Д.І. Кулиняк наводить численні згадки про родичів Калнишевського різних ліній спорідненості, які мешкали у сотенних містечках Ромни і Сміле та їх околицях: Пустовійтівці, Процівці, Плавнищах, Оксютинцях і Хоружівці. Серед них фіксується козацький старшина з Хоружівки Ничипор Ющенко, брат (двоюрідний?) Петра Калнишевського, далекими нащадками котрого можливо вважати письменника Олексу Ющенка та Президента України Віктора Ющенка [57, с. 10-12].

Коло близьких родичів Петра Івановича посвідчується написом на Євангелії, подарованому ним у 1762 р. Свято-Троїцькій церкві в с. Пустовійтівка, яким згадуються “умершие Иоанн, Агафия, Зеновия” та “еще в живых Андрей, Параскавев, Симеон, Андрей и Йосиф” [66, с. 270]. У приватному листуванні кошового зазначені брат Андрій, племінники Григорій Швець Ульченко, Сава Бутенко, Стефан Чемерис, племінниця Ульяна Лук’янович, Тетяна Підгайнівна Сердюченко [34, с. 12]. Найбільш близьким серед племінників був Йосип Підгайний-Калнишевський, котрого Петро Калнишевський, вже будучи кошовим отаманом, призначив полковником Кодацької паланки. Йосип мав спадкові володіння, зокрема “луг”, “состоящий под селом Оксютинцями у конці Сиволаповського огорода... Обявленою луг ему Йосифу наслідствен і нікогда іс-под владінія предков его не отходил, но всегда найдовался і нині найдується в єдиному роді, [про що] как оксютинськіє, так і пустовойтовськіє жители знають” [34, с. 15]. Чоловік сестри Петра Івановича, Стефан Лук’янович у грудні 1768 р. повідомляв Петра Івановича про заручини своєї доньки, його племінниці, з сином покійного лубенського полкового хорунжого Стефана Воротеляка. Нашадки цього подружжя – Вертильки або Вертильяки наприкінці ХІХ ст. володіли маєтком на місці колишньої Кам’янської Січі, поблизу урочища на Миловому яру [70, с. 387]. Д. Яворницький зазначив одного з представників цієї родини – М.І. Вертильяка [86, с. 138].

Крім Ромен та Пустовійтівки, приватні зв’язки Калнишевського тяжіли до сотенних містечок Лохвиця і Сміле Лубенського полку. У 1763 р. до Калнишевського звернулася лохвицька громада з проханням допомогти побудувати нову церкву на місці тієї, що згоріла у 1748 р. Листування з приводу будівництва церкви та інших прохань мешканців Лохвиці тривало по 1771 рік, листи накопичилися в Архіві Коша в окрему справу обсягом у 230 аркушів. З цього листування довідуємося про тісні зв’язки Калнишевського з лубенською полковою старшиною та зі значними козаками Лохвицької сотні Олексою Маркевичем, Корнієм Кривецьким, Петром Шкляревським, лубенським полковим хорунжим Йосипом Борисенком, значковим товаришем Іваном Стефановичем, сотником Василем Негловським. Дехто з них був у близьких стосунках з Калнишевським. Мешканець Лохвиць і кум Калнишевського Максим Яновський сповістив кошового про смерть його племінника Йосипа Калнишевського. Розрахунки з майстрами, що будували церкву в Лохвицях у 1763-1767 роках засвідчують діяльну участь кошового в її будівництві і докладне опікування справами лохвицької громади [23, с. 75]. Калнишевський, будучи вже кошовим отаманом, неодноразово відвідував Лохвицю. Зокрема, у 1766 р. він гостював у лохвицького протопопа Корнія (Корнелія) Кривецького, а два роки згодом вдова цього священника попрохала кошового допомогти відремонтувати дзвіницю села Западинці Лохвицької сотні [33, с. 57]. Кошовий мав спільні справи з лохвицьким сотником Василем Жолтовським, у Лохвиці мешкав і його кум Максим Яновський, котрий опікувався справами місцевої церкви [34, с. 15]. Смілянський сотник Василь Громека, до відомства якого належала Пустовійтівка, був товаришем Калнишевського; його син Іван Громека служив під командою кошового. У Миколаївській церкві містечка Смілого правив службу рідний брат Петра – Семен Іванович [57, с. 10].

Слід відмовитися від думки про соціальне походження Калнишевського як “подольського / польського шляхтича”. Д.І. Яворницький вдався до прикрої помилки [85, с. 166], хибно передавши текст маніфесту Олександра І, розміщений у “Полном собрании законов Российской империи”; ця хибка була некритично скопійована у Яворницького Ф. Ніколайчиком [66, с. 254]. Однак у маніфесті від 1801 р. йшлося про звільнення Петра Калнишевського, зазначеного як “бывший запорожский кошевой атаман”, поруч із даруванням свободи польському шляхтичеві Єленському [68, с. 586-587]. Втім, ще немає підстав остаточно відкинути версію про ймовірне походження Калнишевського з Правобережної України, Поділля чи то пак “польської” України, як зазначено в документах ХVІІІ ст., що була володінням Речі Посполитої [42,

с. 26]. Той же Ф. Ніколайчик звернув увагу на те, що жоден з родичів, зазначених Калнишевським у дарчому написі в Євангелії не згадується в метричних книгах Пустовійтівки і задався питанням: чи не мав батько Калнишевського якогось іншого прізвища? Адже в метричних книгах “нигде не зустрілось фамилии Калнышевского или Калныша. Книги же обнимали время от 1723 до 1768 и 1780 до 1804 годов” [66, с. 267, 272-276]. Втім, більш вірогідно, що батько Петра Івановича все ж таки йменувався Калнишем або Калнишевським, принаймні цим пояснюється наявність таких прізвищ у рідного брата Петра Івановича – Семена Калнишевського, небожа Йосипа Калнишевського, а також старших родичів запорожців Андрія та Давида Калнишів. Прикметно, що в усній традиції Роменщини фіксується, що “Кальнишевський був не тутешній” [47, с. 141]. Місцевою уродженкою могла бути мати Агафія, з якою пов’язані чимало родичів по боковій лінії, давніх тутешніх мешканців (як от Ющенки та Підгайні). То ж цілком можливо, що батько Іван міг бути серед переселенців з Правобережної України, котрі в останній третині XVII ст. масово мігрували до Гетьманщини. Не виключено, що він походив з полкового міста Кальник, що на Поділлі; звідси – прізвище: Калниш, “Кальнишевський”

Викликає сумнів поширений у літературі погляд про датування народження останнього кошового 1690 або 1691 роком. Ця дата була умовно взята дослідниками, основуючись на написі намогильної плити, встановленої 53 роки згодом після смерті Калнишевського. У епітафії зазначено, що він помер у 1803 р. у віці 112 років. На момент звільнення, у 1801 р. російські урядовці умовно визначили його вік 110 роками, зваживши на надзвичайно старечий вигляд цього в’язня [3]. Ще Дмитро Яворницький сумнівався в точності цих даних, вважаючи малоімовірним, щоб “85-летний старец управлял вольною ватагою запорожских козаков”; крім того, в сповідальних книгах Соловецького монастиря, де проти імені кожного з в’язнів чітко фіксувалася кількість років, вік Калнишевського взагалі не позначався [85, с. 168]. Отже, визначення віку Петра Калнишевського 112-ма роками має соловецьке походження і не перевіряється жодними іншими документами. Зате більше певності маємо щодо дня народження, якщо ув’язати його з днем Св. Петра, що відзначається в останній декаді червня. З “тезоіменитством” кошового поздоровляли за життя, зокрема ієромонах Самарського монастиря Феодорит 20 червня 1768 р. надіслав йому поздоровлення [33, с. 57].

Таким чином, Калнишевський був тісно пов’язаний з старшиною Роменської, Смілянської і Лохвицької сотень Лубенського полку, дружні стосунки з якою він підтримував у часи свого кошівства на Січі. Вірогідно, що він належав до кола сотенної старшини перед тим, як прийти на Запорожжя. А. Скальковський, дещо перебільшуючи, вважав, що Калнишевський “походив із козацького і дворянського звання малоросійського, із Лубенського полку” [70, с. 387]. Цей же автор стверджував, що Калнишевський, як і всі запорожці шляхетного походження, приховував своє ім’я і рід до того часу, як не став кошовим. Звісно, про дворянське звання для сотенної старшини говорити зарано: статус дворянина гетьманська старшина змогла отримувати в останній третині XVIII ст. На момент звільнення у 1801 р. ім’я Калнишевського помістили у реєстрі в’язнів “По ведомству Тайной канцелярии без отнятия чинов и дворянского достоинства разных чиновников” [68, с. 585-586]. Тобто ранг колишнього кошового отамана на той час автоматично прирівнювався до дворянського. Однак у бутність його на Запорозькій Січі, дворянського статусу він не мав, так само, як і решта кошових отаманів і старшини. Принаймні Калнишевському російські урядовці закидали “мужиче” походження [57, с. 10], що жодним чином не слід розуміти як належність до стану селянства чи поспільства.

Перша докладна звістка про перебування П.І. Калнишевського на Запорожжі датована 1754 роком, коли він посідав посаду військового осавула. Д.І. Кулиняк наводить легенду, записану в 1970 р. у с. Пустовійтівка, за якою Калнишевський, син козацької вдови Агафії, потрапив на Січ восьмирічним хлопцем і пройшов шляхом від козацького джури до запорозького старшини [58, с. 10-11]. Якщо справа складалась саме так, то Калнишевський мав бути разом із козаками на Кам’янській та Олешківській Січі, брати участь в російсько-турецькій війні 1735-1739 років, що жодним джерелом не підтверджується. Отже, є більше підстав триматися думки про те, що Калнишевський, будучи сотенним старшиною Лубенського полку (Роменської, Смілянської чи Лохвицької сотень?) потрапив на Січ після 1739 р., по закінченню російсько-турецької війни. З джерел відомо, що його старші родичі Андрій і Давид (брати батька?) були козаками Кушівського куреня за кошівства Івана Малашевича, тобто під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. [34, с. 16]. Крім того, був ще один старший родич Петра – Зиновій, отаман Ведмедьківського куреня, був у складі запорозької депутації до Петербурга у 1742 р. Д.І. Кулиняк вважає цю постать ключовою у появі Калнишевського на Запорожжі [57, с. 11], хоча й не подає належних аргументів. На наш погляд, на приїзд Петра Івановича до Січі вплинули Андрій і Давид, принаймні до авторитетної пам’яті про них апелював старий козак Кушівського куреня Семен Чорний (бувший з ними “в прожити”), прохаючи Калнишевського про допомогу [34, с. 16]. Д. Яворницький розшукав поблизу

гирла р. Базавлука старий запорозький цвинтар і могилу з написом на хресті “Калниш козак куреня Куцшовського”, котрий помер 5 жовтня 1749 р. Можливо, що вона належала Андрію чи Давиду Калнишам. Прикметно, що біля могили розташоване пасмо Калнишыха, назва якого, напевне, походила від зимівника козака Калниша [84, с. 233-234]*

Не завжди на Січ приходили навмання, не маючи там ані родичів, ані родинної підтримки. Устаткувавши зимівник, запорожець зазвичай запрошував зі своєї батьківщини родичів та односельців для допомоги по господарству, часто – молодих племінників (оскільки сам зазвичай був неодружений). У разі успішного ведення господарства зимівник розростався до рівня хутора і села, як наприклад с. Шолохове, засноване у 1740 р. (Нікопольський район). Взаємодопомога по лінії кривної спорідненості та земляцтва помітно впливала на структуру соціальних зв'язків і визначала склад запорозьких куренів. У запорозькому товаристві (цьому егалітарному суспільстві, позбавленому стійких соціальних рангів та усталеної стратифікації) важливим чинником соціалізації виступала належність до певних мікроколективів, створених на основі земляцтва. Вірогідно, на ґрунті земляцтва виникли Уманський, Канівський, Менський, Батурицький, Корсунський, Донський та інші курені. У складі Куцшовського куреня було багато вихідців з Роменщини та взагалі з Лубенського полку. То ж, вірогідно, що Петро Іванович потрапив на Січ на запрошення старших родичів – Андрія та Давида Калнишів, котрі протегували йому своїм авторитетом.

Життя на Запорожжі часів Нової Січі помітно відрізнялося від попередніх січей. Після укладення російсько-турецького мирного договору в Білграді 1739 р. на степовому порубіжжі державні кордони піддано чіткій демаркації, розгалужилася система підтримання їхньої безпеки і зросли обсяги державної регламентації життя прикордонного населення: запорожців, ногайців, кримських татар та ін. За влучним висловом М. Слабченка, тоді “і містечка переорганізовувалися на новий кшталт, хоча зовнішній вигляд їхній наче мало змінився: в них ще вешталися запорожці, але вже не гриміли постріли, не ляскали шаблі, чути було рипіння торговельних ваг, ніби хустками махали вітряки та брязкали гроші”. Убезпечення порубіжжя від масштабних набігів кочовиків приваблювало на степові терени хліборобську та торговельну людність. Козаки та міщани Гетьманщини, особливо Лубенського та Полтавського полків активно залучалися до транзитної торгівлі, шляхи якої проходили через Запорожжя. Зокрема, полтавські купці та запорожці створювали комерційні товариства, що спеціалізувалися на кримській торгівлі, яка транзитом проходила через Січ [74, с. 98-102]. Генеральна, полкова і сотенна старшина Гетьманщини завзято споряджала купецькі каравани й чумацькі валки у південному напрямку. Деякі з них, як наприклад гетьманський старшина Онисим Кривицький, мали власні зимівники на Запорожжі [8, арк. 108]. Розвиток торговельних операцій і господарських зв'язків потребував створення на Запорожжі належної інфраструктури під протегуванням кошового отамана. За цих обставин посади кошового і кошової старшини набули ключового значення; на процедуру обрання керівників Коша дедалі більше починають впливати представники торговельно-господарських верств Запорожжя, пов'язані з городовим козацтвом і гетьманською старшиною. Означена тенденція цілком пояснює, яким чином міг опинитися на Запорожжі вже немолодий представник сотенної старшини з Гетьманщини і швидко зайняти керівні посади на Січі.

На Січі його записали під іменем Петра Калниша до Куцшовського куреня, до якого належали його старші родичі Андрій і Давид. У реєстрі Куцшовського куреня за 1755 р., що налічував 460 козаків, його подано 10-м номером; не випадково, що куцшовським курінним отаманом був земляк Калнишів – Григорій Чорний, полковник Самарської паланки [6, арк. 28, 35 зв., 128]. Розгалужена родина Чорних посідала помітне місце на Запорожжі. До неї належали осавул Парфен Чорний, перевізький полковник Тарас Чорний, отаман Мишастівського куреня Мойсей Чорний, полковник Микола Чорний, писар Герасим Чорний. Прикметно, що їхні прізвища були вирізьблені на дверях церкви Покрови Богоматері в Ромнах як її фундаторів, що звісно пов'язує їх походження з Роменщиною [66, с. 257]. Семен Чорний, козак Куцшовського куреня був побратимом Андрія і Давида Калнишів, [34, с. 16].

Перша документальна звітка про нього датована 1754 роком, коли він займав у Коші посаду військового осавула. 23 лютого 1754 р. ім'я військового осавула Петра Калниша згадується в примітках на полях у листі кошового отамана Данила Гладкого з приводу розслідування зловживань кодацького отамана, котрий недбало збирав податки на користь січової скарбниці [21, с. 115]. Стягненням податків з старосамарських мешканців Калнишевський займався влітку 1757 р., встановивши караули, взявши

---

*Д. Яворницький локалізував у тій місцевості Базавлуцьку Січ. Тепер вона затоплена Каховським водосховищем. Населення старих козацьких сіл Грушівки і Грушівського Кута, розташованих поблизу, було переселено до сіл Мар'янського і Ленінського (Апостолівський район Дніпропетровської області).

заручників і не допускаючи міщан до господарських занять, доки вони не сплатять Війську належні податки. Гетьман К. Розумовський окремим ордером розпорядився зняти ці караули [21, с. 310, 314-315].

Та головним напрямком діяльності його на посаді військового осавула стала боротьба з гайдамаками. У травні 1754 р. він вирушив до Бугогардівської паланки для застереження козаків, котрі займались гайдамацтвом. Хоча ті мало на це зважили й ледве не застрелили військового довбиша та писара, а “самого асаула довольно ругалы и явно говорили, что от воровства ... пока славы не учиняют, не перестанут” [21, с. 657]. Того ж року Калнишевський з великою командою козаків переслідував гайдамаків, котрі запекло оборонялися у рясно вкритому очеретом розі невеличкої річки поблизу П. Бугу і, заваливши проходи засіками, застосовували гармати [70, с. 316-317]. В результаті роз’їзду у червні 1754 р. “асаул войсковой Петр Калмишевский” схопив гайдамаків Павла Шерстка, Василя Табанця та Остапа Кожуха [спр20, арк. 71]. Тоді також не обійшлося без кривавої сутички: на р. Ташлик, що поблизу Гарда, між гайдамаками та командою осавула зайнялася перестрілка, під час якої троє гайдамаків були вбиті, ще троє поранені, решта гайдамаків перебралась на інший бік річки, звідки вела обстріл команди осавула, поранивши одного козака [21, с. 673]. Полонених гайдамаків Кіш відрядив під конвоєм до Генеральної військової канцелярії, аби “неослабно поступлено било с ними”, включаючи й страту [10, арк. 78-87]. 4 вересня 1754 р. кошовий отаман Яким Ігнатович видав докладну інструкцію військовому осавулові Петру Калнишевському, передавши йому широке коло повноважень для знищення “недобрих синов злодеев.. оних воров и других безпашпортных бродяг”. Калнишевський мусив ретельно обстежити Запорозькі Вольності, особливо місцевість поблизу Гарда, вдовж П. Бугу до Бузького і Дніпровського лиманів, а далі – вгору по Дніпру, “и всеми местами старатся проведать в каких местах вори собрався конно или пешо чатами стоят и намеревают в полскую и татарскую граници иттить воровать или уже от них якие воровства или грабительства учинени”. Військовому осавулові наказано в команду свою набирати “козаков запорожских доброконных и оружейних самих хазяинов”, тобто тих, хто був незацікавлений підтримувати гайдамаків. При цьому, йому доручалося переловити якомога більше гайдамаків, доправивши в Кіш під міцним караулом. “Буди же они ружем вам и команде вашей супротивление имели чинить(,) в таком случае яко неприят[ле]й выстрелять(,) чего не опасаясь и не чиня оним ворами никакой потачки”. Крім того, військовий осавул мусив цю інструкцію оголосити по зимівниках, аби запорожці, котрі в них мешкають, не приймали до себе в помешкання осіб, що не мають паспортів, та сприяли в боротьбі Коша з гайдамаками [10, арк. 126-128 зв.; 21, с. 707-710]. І хоч та осіння виправа виявилася марною, – “асаул Калнишевский, з разездов прибыв в Сеч ... объявил, яко ни следу нет и ни от кого не слыхал и сискать нигде, хотя крайнейшие поиски имел, не мог” [21, с. 606], переслідування гайдамаків у подальшому перетворилася на один з головних напрямків діяльності Калнишевського як козацького урядовця.

Військовому осавулові Петру Калнишевському (зазначеному в документі як Калнишенко) доводилося також опікуватися організацією комісії з розгляду запорозько-кримських прикордонних суперечок, що проходила в містечку Микитиному (сучасне м. Нікополь) у 1754 р. Він мусив знайти помешкання для російського комісара Іллі Рославлева та забезпечити провіант, фураж та охорону запорозьких депутатів під час комісії [21, с. 422]. Наступного року військовим осавулом на Січі стає Парфен Чорний [70, с. 317-319]. Втім, на той час військовий старшина Калниш уже міцно тримався в старшинському колі, куди простому козаку-сіромасі вже важко було потрапити.

У травні 1755 р. Калнишевський, поруч з писарем Іваном Чугуєвцем, увійшов до складу депутації Війська Запорозького до російського імператорського двору, яку очолив колишній кошовий отаман Данило Стафанів Гладкий. Її метою було вирішення питання щодо звільнення товарів, які надходять до Запорозжя, від сплати мита, а також про збільшення хлібної й грошової плати Війську Запорозькому з царської скарбниці [22, с. 477-481]. Перебування депутації в Петербурзі тривало більше року; кожне з порушених депутатами питань викликало бюрократичну тяганину й тривале листування між Січчю, Київською губернською канцелярією, гетьманською резиденцією в Глухові та столичними чиновниками. Для Калнишевського це була добра нагода ознайомитися з норвом вищої російської бюрократії та принципами, на яких трималася імперія. А одним з таких принципів незмінно залишалися хабарництво і бюрократизм. В якості речей екзотичних запорозькі депутати підносили в дарунок петербурзьким достойникам смушеві вінчури (ягнячі шкури) і бочки з рідкісною рибою. Та здебільшого ті брали хабарі традиційно – грошима. То ж дуже скоро депутати не лише витратили всі свої статки, але й набралися боргів, “ибо в подарунки, почасті коллежским, употребили, да еще будем давать – умеют здес брати”, – доповідали вони в Кіш [22, с. 509, 528, 560]. Потребуючи на гроші, депутати уклали контракт з гадяцьким управителем бунчуковим товаришем Г. Богдановичем і грузинським дворянином Адамом Невсадзієвим.

Вірогідно, що ця угода стала наслідком великої позики грошей у них запорозькими депутатами, адже контракт передбачав значні пільги для кредиторів: 14 четвероволових возів, з них 10 – Богдановича і 4 Невсадзієва мали безмитно пройти через Запорозькі Вольності до Криму і без оплати користуватися запорозькими мостами й перевозами, крім того, Кіш мусив видати Невсадзієву в позику 200 рублів [22, с. 556-560]. Більше місяця клопоталися депутати про аудієнцію в імператриці. Нарешті була їм “висачайшая небывалая милость явленна: кушали у стола государевого и в ручку б били” [22, с. 529].

З Петербурга Калнишевський повернувся раніше за Данила Гладкого та Івана Чугуєвця. У квітні 1756 р. він “пред всем Войском Запорожским пры особливом войсковом собрании” оголосив про результати роботи депутації. Калнишевський повернувся з метою доправи до запорозької депутації в Петербурзі грошей та провіанту [22, с. 561, 566-567]. Втім 26 травня Данило Гладкий сповістив про те, що питання майже вирішено Сенатом і Калнишевському немає потреби вертатися до Петербурга, а 12 червня він повідомив про урядову резолюцію на запорозьке клопотання. Уряд дозволив безмитний пропуск продуктів харчування, погодився збільшити плату, хоча транзит солі від мита не звільнився, “понеже сильная рука стоїть за то”. Крім того, сповіщено, що на запорозькі землі чекає санкціонований урядом докладний опис, а в Самарській паланці будуть з’ясовувати кількість вихідців з Гетьманщини [22, с. 571-584]. В останньому відчувалися виразні симптоми майбутньої поземельної боротьби на північних кордонах Вольностей, яка стане надзвичайно напруженою в роки кошівства Калнишевського.

У 1757 р. Калнишевський ще раз займає посаду осавула [21, с. 310, 314-315], а 1758 року стає військовим суддею [70, с. 658]. Того ж року він знову потрапив до складу депутації до царської столиці, на чолі з колишнім військовим суддею Павлом Козелецьким і в складі з військовим писарем Артемієм Кумпаном. Їх супроводжували 3 козаки на 8 підводах, які везли екзотичний подарунок царським вельможам – верблюди [8, арк. 11-28]. У 1759 р., з метою забезпечення витрат депутації та інших видатків Війська, Кіш запровадив систематичне оподаткування посполитого населення Запорозьких Вольностей, особливо в густо заселеній Самарській паланці, володіння селами якої складала предмет гострих суперечок [7, арк. 1]. Головним завданням цієї депутації було вирішення питання щодо закріплення північних кордонів Запорожжя у відомстві Коша. У наступні 1759-1760 роки працювало кілька комісій з розмежування, до складу яких входили представники Запорожжя, Полтавського полку Гетьманщини та слобідських полків [11, арк. 220]. Через рішучі протести запорожців і суперечливу поведінку гетьманських та слобідських козаків ці комісії не могли напрацювати скільки-небудь певної основи для розмежування земель. Адже просто не існувало юридичного ґрунту для вирішення питання, як не могло бути документів щодо права власності на землю, котра протягом багатьох століть вважалася степом і власність над якою набувалася тільки у вигляді займанщини. Універсал Б. Хмельницького, що посвідчував володіння запорожцями Самарою та Орїллю і котрий дійшов до того часу в канцелярських списках, посвідчених підписами військових писарів [70, с. 615], російським урядом не розглядався як юридичний документ. То ж доводилося брати до уваги усну традицію – свідоцтва запорозьких дідів та інших старожилів.

На посаді військового судді Калнишевський перебував і в 1761 р. Відтепер він не просто другорядний запорозький старшина, а перша за впливом особа на Січі, фактичний керівник Запорожжя. Значна кількість документів у цей період підписується власне ним, зокрема листи писарю Чугуєвцю для проїзду до Петербурга для клопотання з приводу заборон у запорожців угідь; часто ім’я військового судді фігурує після підпису кошового Григорія Федорова Лантуха: “атаман кошевой григорій Федоров. Войсковой судья Петр Калнишевский, атамани куренные и все товариство” [81, с. 1850]. Російська прикордонна адміністрація протягом цього року, поруч зі зверненням в офіційній кореспонденції за усталеною формою: “кошовому отаману з товариством”, часто паралельно зверталася й до військового судді. Так, у листі графа П. Девієра від 9 серпня 1761 р. фігурує звернення: “государи мои приятные друзья Григорий Федорович и Петр Иванович” [9, арк. 82]. З гетьманської канцелярії подається лише один адресат: кошовий отаман, без означення імені [9, арк. 101-108]. Прикметно, що ієромонах Межигірського монастиря Феодорит звертався не до кошового отамана (традиційно ктитора монастиря), а до військового судді: “высокоблагородный господин Петр(,) славного Войска Запорожского Низового достойно почтенный судья” [9, арк. 122]. Останнє вказує на те, що контроль за фінансовими ресурсами (якими утримувався монастир у Межигір’ї) перебував у руках Калнишевського. Це підтверджується й листуванням у господарських справах з представником гетьманської старшини Онисимом Кривицьким, що мав торговельні інтереси на Запорожжі [9, арк. 92].

При цьому Калнишевський виявляв зовнішні знаки шани до номінального кошового. Так, у серпні 1761 р. він опікувався виготовленням “коляски” (карети?) для Григорія Федорова [9, арк. 84-85]. Втім, будучи у віці і втомившись від керівництва Кошем, Федоров писав у генеральну військову канцелярію

до А.Я. Безбородька лист з проханням “в начатие нового года уволится”, зважаючи на поганий стан здоров'я. Ще 8 липня 1761 р. він клопотався в листі до гетьмана, аби його родичі, що мешкають в с. Піски Курінної сотні Лубенського полку, були звільнені від сотенних повинностей і підпорядковувалися лише гетьманській канцелярії. За собою ж він прохав залишити “нинішній його чин” [9, арк. 155, 209-210]. Біографія кошового отамана Григорія Федорова Лантуха здається зразковою для традиційного уявлення про життєвий шлях запорожця: “Я от малых моих еще лет пры Войске Запорожском Нызовом в службе ... до пятидесяты лет нахожусь... Как и в прошлые крымские и во все походы был враженный против неприятеля в партиях прыступах и нещадя живота своего и ныгде не закрывая лица, поступал ревностно отчего и раны принимал и ныне в оном Войске Запорожском по разным ныжным чинам уже вторично по апробации вашей ясневелможности управляя, не малую должность, главным комендырем ... служу” [9, арк. 209 зв.]. То ж, вірогідно, датувати народження Федорова можливо останнім десятиліттям XVII ст., тобто тим часом, яким усталено датують народження Калнишевського. Хоча безперечно, Федоров був набагато старший за нього; та, не зважаючи на свій поважний вік і тривале перебування на високих посадах у Війську, він не накопичив значних статків. А життя Калнишевського складалося за іншим штабом: на той час він відзначився тільки переслідуванням гайдамаків і двома депутаціями до царської столиці; обставини його діяльності у період 1754-1762 рр. спонукають бачити в ньому особу, вік якої не міг перебільшувати 50 років.

Петро Калнишевський належав до нового покоління козацької старшини, призвичаєного до товарно-грошових відносин, що розгорталися в умовах мирних кордонів на степовому порубіжжі. Це старшинське угруповання й привело його до кошівської булави у 1762 р. Ми не маємо докладних відомостей про обставини першого обрання Калнишевського на посаду кошового отамана. Проте соціальне обличчя його прихильників цілком зрозуміле: це – заможні козаки, які прагнули стабільних політичних умов та адміністративних гарантій для розвитку свого, орієнтованого на зовнішні ринки господарства. Конкурентів Калнишевського підтримувала запорозька сірома, яка трималася традиційних звичаїв, прилаштованих до здобичницького життя на степовому порубіжжі. Кошівство його попередника, за соціальним походженням близького до сіроми Григорія Федорова Лантуха прослідковується за документами до кінця липня 1762 року [13, арк. 115 зв.].

Традиційна влада кошового отамана над січовим товариством не була інституціоналізованою і трималася виключно на авторитеті та силі особистості конкретної людини. Від здатності козацького ватажка організувати вдалих і багатий здобиччю воєнний похід, витребувати від монарха-сюзерена грошове й хлібне жалування, здобути права і привілеї Війську Запорозькому, а також без конфліктів розподіляти між куренями військову здобич та угіддя для промислів залежала тривалість його порядкування у Коші. Один лідер егалітарної спільноти досить легко замінювався іншим, якщо він втрачав здатність бути для неї корисним. Козацьке звичаєве право регламентувало владу кошового: “на раді і на війні він – отаман, а в хаті – рівний, товариш” [73, с. 241]. Утім, ще задовго до кошівства Калнишевського виборність кошової старшини перетворилася на формальну процедуру. Ще за попередників Калнишевського – кошових отаманів Якіма Ігнатовича, Олекси Білицького, Григорія Федорова Лантуха та Пилипа Федорова – загальна військова рада втратила колишнє значення і була витіснена сходками курінних отаманів, військової старшини, а також “старих” або “значних” козаків [29, с. 108]. За словами одного сучасника, порядок обрання старшини на військовій Раді “согласием старшины пересекся”, сам же кошовий настільки збільшив свою владу, що “властен ... без всякого суда не ответствуя никому, приказать лишить жизни [козака]” [59, с. 632]. Старшина неодноразово пропонувала російському урядові реформувати Військо Запорозьке за зразком Війська Донського, завдяки чому кошовий і старшина були б “непеременяемы”, а відтак перетворились би на замкнену й привілейовану верству. Цього домагався кошовий отаман Я. Ігнатович, за часів кошівства Калнишевського проекти реформ на Запорожжі, з скасуванням виборності кошового і старшини та призначенням козацьких урядовців російським урядом, розробляв військовий писар Павло Чернявський [29, с. 265].

12 вересня 1762 р. Калнишевський вже в якості кошового отамана був присутній у Москві на коронації Катерини II [70, с. 375]. Проте Калнишевському після повернення на Січ не довелося довго тримати булаву. Зауважимо, що немає підстав вважати (як це поширено в літературі), що Катерина II мала особисту неприязнь до Калнишевського і що ця обставина визначила його зміщення на січневій раді 1763 року. Адже не імператриця приймала його на аудієнції в 1762 р., а її спадкоємець Павло, та й сам Калнишевський ані в чому тоді ще не міг викликав підозри царських вельмож. Причину слід шукати в гострому протистоянні козацьких угруповань на Січі, коли вплив партії сіроми на загальній раді 1763 р. спричинив до нового обрання кошовим отаманом Григорія Федорова Лантуха, а наступного року – Пилипа Федорова. Це були люди поважні, яким вже неодноразово доводилося тримати кошівську булаву. Але через похилий

вік вони вже не виявляли особливого шанобства. Тому й їхнє обрання для обох козацьких угруповань становило вимушений і тимчасовий компроміс. Певний час їх підтримував російський уряд, котрий вимагав від запорожців відмовитися від щорічного обрання старшини. Хоча уряд не міг бути задоволений тим, що Кіш очолює не реальний, а номінальний козацький урядовець, що не має сили впливати на події. Нестабільна ситуація на кордонах з Туреччиною, поширення гайдамацтва, безконтрольне поведіння запорозької сіроми диктували царату необхідність сприяти зміцненню влади кошового отамана, який би мав стабільну підтримку з боку заможного козацтва і старшини, а з іншого боку був більш контрольований прикордонною адміністрацією, ніж висуванці від сіроми. Значне козацтво ставилося до таких намірів із зацікавленням, втім протидія більшості козаків примушувала царат бути поблажливим у цьому питанні.

Особливо ускладнилася ситуація на порубіжжі після заняття у 1758 році кримського престолу войовничим Крим Гірей-ханом, котрий постійно погрожував відновити кримські набіги на російські володіння і міг передчасно спровокувати війну з Туреччиною. Наступного року хан переселив єдичкульських ногайців безпосередньо поблизу Січі, неофіційно розголосивши про близький початок війни, з щедрими обіцянками ясирів і здобичі. Суперечки між єдичкульцями та запорожцями часто переростали в збройні сутички та взаємні грабунки. З іншого боку, на Побужжі збільшилася кількість гайдамацьких ватаг, котрі грабували в степу купецькі каравани, чумацькі валки, забирали коні в ногайських чабанів і влаштовували погроми польських поміщицьких садиб. З часом вони перетворилися на потужну військову силу, маючи своїми прибічниками запорозьку сірому та українське селянство Правобережної України. Активність гайдамаків стала настільки значною, що південно-західні кордони імперії виходили з-під контролю Коша та російської прикордонної адміністрації. Грабунок кримських чабанів і ногайців, до якого часто вдавалась запорозька сірома й гайдамаки, також викликав ускладнення у відносинах Росії з Туреччиною, котру постійно підштовхувала до війни Франція.

Росія, у прагненні здобути вихід до Чорного моря, активно готувалася до війни з Туреччиною як військовими, так і дипломатичними засобами. Протягом цієї підготовки царат потребував стабільності на турецькому кордоні; спокій і розмірений плин життя на Запорожжі був одним з елементів цієї стабільності. З метою її забезпечення царат намагався не допустити щорічні зміни керівництва Коша, то ж цим продиктовані догани січовому товариству за спроби обрати Калнишевського і безцеремонне примушування перестарілих козаків Григорія Лантуха та Пилипа Федорова всупереч їх волі залишатися при кошівській булаві, але ж ніяк не особиста антипатія до нього монаршої персони. Протягом 1763 р., коли номінальним кошовим був Григорій Лантух, реальна влада в Коші залишалася в руках Калнишевського. Здебільшого він підписував документи, що стосувалися внутрішнього управління Запорожжям, однак документація, що виходила за межі Вольностей, мала сигнатуру номінального кошового. У липні 1763 р. Лантух був змушений їхати до Москви для супроводу клейнодів: булави, прапору, бунчука, печатки, пірнача, литаврів, значків і тростини; їх він мусив відвезти до Глухова, щоб офіційно отримати їх з рук гетьмана як посвідчення монаршої санкції на перебування його на посаді кошового. Однак Лантух тоді відписав листа до Калнишевського, звертаючись до нього, як до кошового отамана і прохаючи підготуватися до зустрічі клейнодів; при цьому сам він підписався в тому листі як кошовий отаман [35, с. 73].

Царським указом 27 серпня 1763 р. козацькому товариству рекомендовано: “для лутчаго управления и содержавния в добром порядке ... Войска Запорожскаго весьма способствовать может, когда атаман кошевой и прочая старшина сего Войска не так часто переменяемы будут, как то напредь сего бывало..., отныне впредь без важных причин и преступлений прав и указов наших новыми переменяемы не были, а когда в такой перемене их (запорожцев, – В.Г.) ... потребность случится, тогда надлежит избирая на их места новых по прежнему обыкновению представлять об них чрез гетмана малороссийскаго к нашей милостивой конфирмации”. На додаток до традиційних регалій, Катерина II надіслала кошовому золоту медаль вагою 50 червоних, яку кошовий мусив постійно носити як санкціонований царицею знак своєї влади, з відповідним посвідченням: “Сия медаль пожалована Войска Запорожскаго кошевому атаману в знак императорской ко всему Запорожскому Войску милость за их верность и усердие” [83, с. 190]. Цю медаль не потрібно розглядати як нагороду за певні заслуги, вона мала на меті інше: виокремити кошового отамана з-поміж решти козаків та зміцнити легітимність його влади.

У викладі А. Скальковського, коли Григорій Федоров повернувся з чергової поїздки і, “бачачи невдачу війська в усіх ділах та й свою немічність через похилий вік, вплив на військо нового отамана Петра Калнишевського..., від посади своєї відмовився і більше приймати її вже не хотів” [70, с. 383]. Кошовську булаву тоді взяв до рук Калнишевський, а 19 серпня 1763 р. чиновники Київської губернської канцелярії поздоровили його з отриманням пожалуваної від цариці медалі [33, с. 55]. Однак на виборах 1764 року

під тиском сіроми кошовим обрано 80-річного Пилипа Федорова, отамана Канівського куреня. Цей стомлений віком чоловік неодноразово прохав козацьке товариство позбавити себе такої непосильної відповідальності, та сірома вперто наполягала на його кошівстві. Тоді він звернувся до президента Малоросійської колегії графа П.О. Рум'янцева, прохаючи про увільнення з посади кошового, на що отримав категоричну відмову [70, с. 387]. Коли ж і Пилип Федоров остаточно усунувся від справ, сірома вже не мала такого іменитого претендента, який би міг позмагатися з Калнишевським. У решті-решт, на військовій раді 1 січня 1765 р. Пилип Федоров подякував військовому товариству “за панство” та пішов на спочинок до Пустинно-Самарського монастиря. Кошовим отаманом обрано на січовому майдані та затверджено в урядових колах Петра Калнишевського.

Остаточно закріпившись при кошівській булаві, Калнишевський став призначати на ключові посади у Війську Запорозькому тих козаків, які у своїх господарських справах, кар'єрному зростанні й добробуті завдячували тільки йому особисто. Його помічниками стали військовий суддя Павло Головатий, котрий був перед тим військовим суддею, а також військовий писар Іван Глоба, який до того служив писарем на перевозах та зажив слави серед запорожців “найрозумнішого козака у війську” [70, с. 388]. Антон Головатий, перш ніж стати військовим писарем, служив у команді “молодиків при боці кошового”, був козаком Кушівського куреня, згодом став писарем Самарської паланки, потім старшиною у Коші, допомагаючи по канцелярській справі військовому судді та кошовому під час військових походів, а на 1768 рік вже бачимо його на посаді військового писаря [70, с. 540]. Рідний для колишнього військового старшини Петра Калниша Кушівський курінь став відрізнятись від решти своїм привілейованим становищем. То ж Г.О. Потьомкін у листі до Калнишевського не випадково називав його “головним в Січі куренем” [70, с. 522]. Звідти кошовий добирав собі вірних служителів, а найчастіше – своїх земляків та родичів.

Управління Кодацькою паланкою Петро Іванович доручив своєму племіннику Йосипу Підгайному, на Січі відомому як Калнишевський. Ще будучи військовим суддею, Петро Калнишевський у 1761 р. запросив Йосипа, котрий служив у Смілянській сотні під командою сотника Григорія Єременка, до себе на Січ; свого небожа він з відповідною рекомендацією відряджав до Глухова [9, *арк.* 212]. Захищаючи спадкове майно Йосипа в Оксютинцях, Калнишевський відбив зазіхання на нього бунчукового товариша Андрія Полетики [34, с. 15]. Призначивши племінника на важливій посаді полковника Кодацької паланки, землі якої простягалися від Кодака (територія сучасного Дніпропетровська) до Нової Січі, він надійно зміцнив свої позиції як кошового отамана. Від'їжджаючи у справах за межі Запорожжя, кошовий зазвичай доручав йому слідкувати за своїм господарством. Полковий старшина Петро Хижняківський став полковником Орільської паланки після того, як виконав особисті доручення кошового, зокрема стягнув борг з одного чигиринського купця [38, с. 332]. Незмінним управителем величезного господарства Калнишевського протягом 20 років залишався Гарасим Чорний [38, с. 335], представник розгалуженої родини Чорних, своїх земляків. У лютому 1775 р. Г. Чорний привіз з Петербурга литаври, надані козацькому товариству Г.О. Потьомкіним [70, с. 545].

Стрижнем політичної програми кошового отамана Калнишевського стала, з одного боку, боротьба з гайдамацтвом (на чому наполягав російський уряд і що відповідало прагненням значних козаків), з іншого – захист автономії Війська Запорозького. Російська підтримка допомагала йому безстроково тримати кошівську булаву, захищаючи від протидії запорозької сіроми. Дієвість цього важеля була цілком випробувана під час повстання на Січі в грудні 1768 р., коли січова сірома ледве не позбавила Калнишевського життя. Водночас він шукав спосіб вийти з-під опікування прикордонної адміністрації і обрав для цього чи не єдиний можливий шлях: створення на Запорожжі окремої хліборобської верстви, що стала б соціальною основою його правління і дозволила розірвати ланцюг обмежень його влади в особі невпорядкованої сіроми, – з одного боку, та російського уряду – з іншого.

Стихійна селянська колонізація в середині XVIII ст. виплескувалася на Запорозькі Вольності, користаючись підвищенням безпеки на степовому порубіжжі. Поруч із запорозькими зимівниками з'являлися слободи й хутори, стрімко змінюючи повсякденний побут Запорожжя. Гетьманська адміністрація та російський уряд намагалися використати цей колонізаційний рух для запровадження поміщицьких господарств у землях, щойно обласагороджених працею вільного хлібороба і включити їх до фонду феодальних пожалувань. Перший такий симптоматичний випадок трапився на початку 1740-х років, коли полтавський полковник Кочубей привласнив засновані українськими переселенцями в Самарській паланці слободами та включив їх до Полтавського полку як окрему сотню [78, с. 12]. Запорозькі козаки швидко розпізнали в цьому стрімкому переселенні “гречкосіїв” загрозу своєму традиційному ладу, адже, як вони говорили, “селянський плуг притягне за собою й пана” Тому часто траплялося, що запорожці нищили новозасновані слободи й хутори, шмагали поселенців батогами й

примушували їх повертати назад “на волю”. Петро Калнишевський, після обрання кошовим отаманом змінив ставлення Коша до “нашестья гречкосіїв”. Головну увагу він зосередив не на боротьбі із заснуванням слобід, а на встановленні контролю над стихійною селянською колонізацією. Як писав з цього приводу Андріан Кащенко, “Калнишевський ... знав, що всі сусіди Запорозжя заздяться на вільні запорозькі степи і що єдиний спосіб зберегти їх, це залюднити самому Війську Запорозькому” [53, с. 203]. На загальній військовій раді 1765 р. кошовий отаман скасував усі обмеження для заснування слобід на запорозьких займищах. За його проектом, переселенцям дозволялося селитися на площі від річки Орлі до Сіверського Дінця [80, с. 97]. На цій площі дуже скоро виникла щільно заселена смуга. У Подінців’ї формується окремий адміністративний округ Запорозжя – Барвінківська паланка. Однак землі, розташовані на південь залишалися порожніми, з поодинокими зимівниками і хуторами [59, с. 636]. Запорозжці поспішали запровадити у нових слободах власну адміністрацію й оподаткування, аби запобігти привласненню їх українськими та російськими поміщиками.

Кошовий послідовно створював на Запорозжжі окрему верству посполитих, селян. Хоча ця верства відразу набувала на Запорозжжі специфічних рис, пов’язуючись феодалною повинністю не з окремою особою, паном, але з усім Військом Запорозьким. Колонізація запорозьких степів за часів Калнишевського стає фактичною прерогативою Коша. Калнишевський рішуче виступив на захист земель Війська Запорозького і не зупинявся навіть перед погрозами прикордонним губернаторам, що накаже козакам збройно виступити проти урядових військових команд, котрі без належної санкції входять до запорозьких територій. У листі генерал-губернатору Новоросійської губернії Ф.М. Воейкову 6 липня 1773 р. він зазначив, що вихідці з Єлисаветградської провінції все ще продовжують захоплювати запорозькі землі при р. Тясмин [79, с. 10]. Проти цих прибульців, за наказом Калнишевського, виступила запорозька військова команда на чолі з запорозьким полковником Гараджею та писарем Роменським, щоб зброєю витіснити цих зайд [80, с. 105]. Але вони почали чинити опір запорозжцям, як засвідчено в документі: “самоволно влезшие, не уступают”. На підмогу їм проти запорозжців рушив ротмістр пікінерського полку Пугачевський з регулярно та нерегулярною командою при гарматах. Між запорозжцями й російською командою відбулася збройна сутичка: “А ми войско ... не можем берегтися ль и вооружаться против неприятеля ... турка или от самовольных нападений оружейных?”, – обурювався кошовий [80, с. 10]. Калнишевський протестував у цьому листі проти того, що російські офіцери зі своїми підрозділами, погрожуючи зброєю вже загарбали більше 200 верст запорозької землі, заснували тут слободи, почали продавати та перепродавати їх, вдераючись все далі й далі вглиб козацьких займищ, як зазначено в документі: “в самое ... почти ближайшие Сечи места влазят” [80, с. 12].

Не без дозволу кошового запорозжці руйнували засновані таким чином слободи, а на місці зруйнованих будували свої власні. Вони примусили поселенців слободи Курилівки, заснованої сотником Полтавського полку Семеновим, перенести свою слободу до іншого місця, заклали тут власну слободу і назвали її на честь кошового Петра Калнишевського Петровською або Петриківською [86, с. 44-45]. З того часу веде свій родовід сучасна Петриківка, районний центр Дніпропетровської області. 20 лютого 1772 р. Калнишевський вже клопотався перед київським митрополитом про відкриття церкви у новому селі. Ця дата вважається першою письмовою згадкою про селище Петриківку. В лютому 1765 р. кошовий з Києва повідомив Кіш про розміщення поблизу Запорозьких Вольностей російських гусарських полків, серед яких Самарський гусарський полк вже встиг розселитися біля козацьких займищ. Калнишевський наказав запорозькому старшині А. Порохні якнайшвидше створити на самарських землях козацькі зимівники. У червні того ж року він активно заохочує козаків до поселення зимівниками від гирла річки Богатої (притока Орелі) та вгору понад Оріллю [63, с. 92-93].

Довга череда суперечок виникла з адміністрацією Слобідсько-Української губернії щодо північно-східних територій Запорозжя. Мешканці Слобожанщини, відгукнувшись на заклик російських та слобідськоукраїнських осадчих, почали стрімко переселятися на землі в басейні Сіверського Дінця. Заселений у такий спосіб район (з центром у слободі Комишуваха) був уключений до складу Ізюмської провінції. У відповідь на протест Коша в 1768 р. уряд створив спеціальну комісію для розмежування цих земель. Запорозьким комісарам на чолі з полковником Комчаком та старшиною Андрієм Порохнею було важко довести права власності Війська на ці землі, адже за звичаєвим правом Запорозжя відносини власності не потребували посвідчення юридичними документами. Російські комісари, не дочекавшись від запорозжців документального підтвердження їхніх прав на володіння цією територією, вирішили справу на користь російських та слобідськоукраїнських поміщиків. Тоді на військовій раді в Січі козаки ухвалили не лише силою звільнити втрачену землю від поміщицьких селян, але й терміново заснувати власні слободи як у цих, так і в інших прикордонних місцях. Руйнівні наслідки татарського набігу 1769 р. надали Кошу підстави виправдовуватися перед урядом, що поселення виселено через те, що їм загрожувала

військова небезпека.

Запорозькому полковнику Гараджі Калнишевській доручив виконання рішення військової ради. Поміщицькі селяни скоро були виселені, а на їх місце Гараджа терміново поселив запорозьких посполитих з Орелі та закликав нових переселенців з Гетьманщини та Слобожанщини. Скривджені поміщики у розпачі скаржилися урядові, що запорожці “землі й усякі угіддя відбирають, до збирання насіяного на тій землі хліба й до косовиці сіна не допускають, іздючи збройною рукою, у неمالій кількості людей, обивателів, зганяючи з населених ними у давніх роках хуторів, б’ють, грабують і на тій землі цілими слободами населяють, приймаючи до поваги утеклих з різних місць і в більшості за суміжністю від тутешніх поміщиків підданих, також і казенних обивателів, які тамо живучи, ніякого державного доходу не платять” [80, с. 102]. Заснована російськими поміщиками слобода Камішсуваха була по-новому заселена запорозькими осадчими. Гараджа, разом із старшинами Роменським, Куликом і Неживим нещадно громив поміщицькі господарства, захоплюючи їхнє майно й розганяючи покріпачених селян. Із погромлених слобід на запорозькі володіння перевозили сільськогосподарський реманент, відганяли худобу, переводили людей, котрі згодом ставали вже не панськими кріпаками, а запорозькими посполитими. У маніфесті про скасування Січі подаються відомості, що запорожці почали тоді “уводить ... из тамошних жителей и из поселян полков гасурскаго и пикинерскаго, мужеска и женска пола людей, коих всего и уведено в Запорожье до *восьми тысяч душ*, включая тут и тех, кои от притеснения козаков в собственных своих жилищах принуждены были переходить к ним и подчиняться их самовластию”. Російському офіцеру Боженков доводилося перестріти ватагу із 12-ти запорожців, які перевозили з погромлених слобід цілі хати [80, с. 116]. Російська прикордонна адміністрація, Сенат і навіть сама Катерина II вимагали від Калнишевського негайно ув’язнити Гараджу та його товаришів. Та кошовий не поспішав з відповіддю, надавши цьому діяльному полковникові повну свободу дій. А уряд тим часом почав зосереджувати війська на кордоні із Запорожжям. Уже в квітні 1775 р. запорозький полковник Кулик рапортував Кошу, що поблизу Барвінківської стінки зібрано чимало російської піхоти та кінноти, якій наказано виступити проти запорожців [80, с. 107-114].

В останнє десятиліття існування Запорозької Січі багато старих козацьких зимівників та хуторів перетворилися на багатолюдні села і містечка. Найбільшими поселеннями були містечка Микитине, Старі та Нові Кайдаки, села й слободи: Лоцманська Кам’янка, Половиця, Романкове, Тритузне, Карнаухівка, Таромське, Сухачівка, Діївка, Петриківка, Перещепине, Кам’янка, Самара (або Новоселиця), Кільчень, Чаплі та інші. Старожил-запорожець Микита Корж загалом згадує 17 великих “селеній” [73, с. 225-228]. Більшість великих слобід були розташовані на землях найбільш заселених Кодацької, Самарської та Протовчанської паланок. Великі слободи та містечка ставали центрами паланок; обнесені частоколом, вони за давнім запорозьким звичаєм називалися “городками”. Поблизу Січі розташувалося декілька великих слобід. На річці Базавлук була слобода Шолохове, де мешкали сім’ї запорозької старшини, разом з родичами, знайомими, наймитами, “хлопцями” і “малюками”, котрі приходили на Запорожжя з Городової України [60, с. 270]. Слобода Томаківка існувала з 1740 р., коли на постійне помешкання російський уряд перевів сюди українських селян для роботи на Хортицького верфу та обслуговування митниці. Населення цієї слободи помітно збільшилося після 1764 р. [60, с. 224]. Досить багатолюдним стало містечко Микитине, розташоване на перехресті торговельних шляхів (на його основі виникло місто Нікополь). Решта запорожців мешкала у традиційних зимівниках, що, будучи прилаштовані до давніх запорозьких промислів, часто змінювали своє розташування. За споминами запорожця Микити Коржа, крім названих вище сіл, “були ще зимовники, хутори, пасіки і козацькі курені, як у кочових ногайців, бо всі скотарі, табунщики, чабани і отарщики пленталися по степах і жили собі по куренях; звали їх кошами, а про осідле життя і святі церкви і в думці собі не мали” [73, с. 228].

Поступово Запорожжя почало відходити від залежності у підвозі хліба з Гетьманщини, Правобережної України і вже не потребувало присилки царським урядом хліба як жалування. Про зростання добробуту Запорожжя за часів Калнишевського свідчить народна приказка: “Як був кошовим Лантух (Григорій Федорів, – В.Г.) – не було чоґо всипати у лантух, а як став кошовим Калнищ, то з’явилися паляниця, корж і книш” [32, с. 47]. Запорожців в Росії стали вважати людьми дуже заможними, “а надто вашу вельможність”, – писали Калнишевському запорозькі депутати з Петербурґа у 1775 р. [70, с. 549]. За іншим свідоцтвом: “прежде запорожцы были бедны, а ныне все они богаты... Где прежде у них были хутора, там ныне распространились великие селения, и живут домами, имеют жен, детей, хорошее скотоводство и промыслы” [59, с. 631].

Землеробство у великих зимівницьких господарствах орієнтувалося на зовнішній ринок. У зимівниках військової старшини – Калнишевського, Глоби, Головатого були значні посіви жита, пшениці, ячменю, вівса, проса, зокрема (на 1775 р.) у Калнишевського: 1120, 1055, 1010, 476 і 1055 пудів, відповідно,

кожної культури. Значне поширення мало тваринництво. В зимівниках Калнишевського в 1775 році нараховувалося 639 коней, 9 буйволів, 1076 голів великої рогатої худоби, 14045 овець і кіз, 106 свиней, 5 віслюків, 9 буйволів [39, с. 352-353]. Навесні 1775 р. Калнишевський продав у Крим 14 тисяч голів овець по два рублі за штуку [70, с. 549], а двом орловським купцям – 250 коней [40, с. 151]. Зимівники кошового були розкидані по запорозьких займищах, здебільшого на залюднених землях Кодацької, Самарської та Протовчанської паланок, де також розташувалися господарства заможної запорозької старшини. Збереглися відомості про зимівник Калнишевського на річці Протовчій, де в його власності було 600 коней, з них 160 – верхових скакунів [70, с. 458]. Окремі звістки зазначають зимівники кошового на річці Багатій та біля слободи Петриківка на Інгульці [31]. Один із зимівників Калнишевського, за переказами старожилів Нікопольщини, був у Водяній балці, що поблизу порожистої частини річки Кам'янки, правої притоки р. Базавлук. Донедавна тут був виселок Тарасогригорівка (інша назва Драна Кохта), де залишалися руїни старого поселення і ставок [31]. Цей зимівник згадується у листі кошового від 6 листопада 1773 р., в якому він запрошував начальника січових церков В. Сокальського “приехать ко мне в Камянку” [19, с. 151]. За декілька кілометрів від цього зимівника, на Базавлуку розташовувалась багатолюдна слобода Шолохове, де з давніх літ були кращі із найближчих до Січі зимівників запорозьких старшин. З приводу цієї слободи у Феодосія Макаревського йдеться: “С 1740 года у многих из войсковых старшин, на зимовниках, в землянках и мазанках, тут безсменно проживали целья семейства их, родные и знакомые, челядь и наймыты, хлопцы и малюки. Для всех хуторян устроена была часовня с иконой Покрова Божией Матери; для удовлетворения духовных нужд и религиозных потребностей народа, при часовне безотлучно жил иеромонах Самарского монастыря” [60, с. 270].

Великим містом, за тогочасними уявленнями, стала Запорозька Січ, розташована на річці Підпільній. Основними частинами Січі були “паланка”, або внутрішній Кіш, “городок”, де був майдан з 38-ма куренями (наприкінці існування Січі їх налічувалося 40 [59, с. 631]), а також торгово-ремісниче передмістя, що мало назву Гассан-Баші або Гассан-Базар. Тут відбувалася жвава торгівля, сюди приїздило багато грецьких, вірменських, турецьких чи татарських купців, було чимало купців, крамарів і чумаків з Гетьманщини та російських губерній. Біля Гассан-Баші, при затоці річки Підпільної був порт. Сюди, звичайно під час весняної повені приходили турецькі та грецькі морські торговельні судна в кількості 6-7 на рік; однак до середини червня, коли рівень води в Дніпрі зменшувався, кораблі залишали Січ. Мілководдя річки Підпільної перешкоджало повномасштабній навігації. Наскільки міцно налагоджені були торговельні зв'язки Січі, можемо судити з того, що навіть після скасування Війська Запорозького у 1775 р. жваве життя січового передмістя ані скільки не призупинилося: “[здесь] изобилие всякой рыбы, дынь, арбузов; и на судах греческих и турецьких тут у пристани бывших, во множестве всяких фруктов, почти даром хозяевами дававшими[ся]” Тут згадуються і лимони, і апельсини й помаранчі, ціною 3 деньги за десяток найкращих, трохи пошкоджені фрукти віддавали задарма, багато їх викидалося за борти кораблів у Підпільну, від чого часто траплялися небезпечні хвороби. Також зазначений продаж у великій кількості ізюму, винограду, фініків, з бакалії – вина: вісант, мускатель, и “всякие черноморские” ціною від 2 до 12 копійок “за осьмуху” “В этом же главном селении Запорожской Сечи ... первые (тобто найкращі. – В. Г.) дома были кошевого, судей и писаря, составлявших всю власть и правительство запорожцев, сорок огромной величины об одной избе с сенями строений (именуемых куренями) под разным названием, в коих в каждом считалось по 1000 человек козаков, живших в прочем большею частию в обширных степях, по хуторам и ... зимовникам” [1, арк. 132].

Зимівники Петра Калнишевського подають гарний зразок господарювання в умовах стабілізації степового кордону. Втім, у цьому господарюванні простежується нетипова для західноєвропейських суспільств специфіка, що полягає у відсутності розмежування влади і власності. Велику власність міг мати лише той, хто займав значну посаду у Війську Запорозькому; рівень добробуту таких господарств залежав від адміністративного рангу їхнього власника. Отже, не кожний козак міг власною працею створити велике прибуткове господарство, а лише той, хто належав до олігархічного кола старшини. Вона широко використовувала важелі влади для забезпечення своїх господарств реманентом, робітниками та тягловою худобою. Так, полковник Григорій Попович доповідав кошовому Калнишевському, що з його зимівника на Інгульці “хліб з ям вибрато і помолото. Для виїмки всього хліба наказано ще 100 рогож прислати. От полкового старшини Данила Балицького 50 рогож прислано і хлібом наповнено”. У зимівнику полковника Гараджі у Барвінковій паланці було більше 22 тонн зерна та ще 15 тонн на його млині на р. Сіверський Донець [67, с. 74-75]. У 1765 р., будучи у справах у Петербурзі, кошовий доручив наглядати за своїми зимівниками своєму племіннику Йосипу Калнишевському, який був кодацьким полковником. При цьому він наказав йому поновити найм молодиків для роботи в зимівниках на новий рік. Загалом же наймитів по зимівниках Калнишевського, за підрахунками В.О. Голобуцького, було 44

чол., а їхня річна платня складала 7 рублів [39, с. 354-356]. Незмінним управителем господарства останнього кошового протягом 20 років був Герасим Чорний. Конфіденційні доручення в торговельних справах виконував полковий старшина Петро Хижняківський, котрого Калнишевський направив на Правобережжя стягувати борг з одного чигиринського купця. Пізніше він отримав від вдячного кошового призначення полковником Орільської паланки [38, с. 332, 335].

Калнишевський, будучи заможною і підприємливою людиною, підтримував ділові контакти не лише з українським та російським купецтвом, але й торговими людьми Криму та Речі Посполитої. За його сприянням у 1772 р. на Січі засновано єврейську торговельну компанію, діяльність якої поживила розвиток кредитно-фінансових операцій на Запорожжі. Передісторія відкриття компанії сягає 1770 р., коли козаки на чолі з Данилом Третяком відбили у турків і татар під Кінбурном полонених євреїв. Листування Коша з уманським кагалом та обопільне надсилання делегацій тривало майже два роки. Зрештою, у 1772 р. всі поселені в обох Кодаках євреї відїхали до Умані. Під час подальших переговорів кошовий отаман Калнишевський зав'язав приязні стосунки з керівниками уманського кагалу Самуїлом Марковичем, лікарем Марком Лазаревичем (Раппопортом), Мошлом Йосифовичем. Дякуючи за повернення єдиновірців, уманські євреї надіслали кошовому щедрі подарунки і запропонували налагодити взаємну торгівлю. Скоро за сприяння Калнишевського уманські купці Самуїл Маркович, Нусим Нусимович та Хаїм Беркович започаткували на Січі торговельну компанію. Козаки забезпечували уманським купцям-євреям збройний ескорт, який супроводжував торговельні валки від кордонів Війська Запорозького до Січі і на зворотному шляху. Компанія діяла в торговельному передмісті Січі (Гассан-Базар), а також у Старому та Новому Кодаках і часто – в похідному Коші під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Предмет торгівлі єврейської січової компанії становили різноманітні тканини і насамперед сукно [64, с. 75-76]. Окрему торговельну компанію для торгівлі з Запорожжям було засновано в Умані єврейським неогоціантом Майоркою Майорковичем. Цій компанії офіційно протегував запорозький Кіш [40, с. 150]. Сам же кошовий отаман, маючи власні комерційні справи, часто виступав для єврейського купецтва вигідним торговельним партнером, вкладав кошти в спільні комерційні операції і своєю владою гарантував безпеку єврейським комерсантам на землях Запорожжя [26, с. 34]. Чисельність єврейського населення на Січі помітно збільшилася. Якщо раніше Кіш видавав спеціальні регули, що забороняли євреям селитися на запорозьких землях [60, с. 79-80], то Калнишевський порушив стереотип упередженого ставлення, багато євреїв в останнє десятиліття існування Січі хрестилося і ставало запорозькими козаками. Євреї-вихрести зазвичай отримували прізвище Перехрист або Крижанівський [64, с. 74]. Козаки з вихрестів найчастіше робили на Запорожжі або духовну, або комерційну кар'єру. Та більшість євреїв трималися своєї релігії і не переходили до козацької верстви, хоча, не маючи певності в своїй безпеці, іноді маскувалися то під турчина, то під козака. Постійно мешкаючи на торговельно-ремісничому передмісті Січі й додаючи барвистості різноязику сівчовому Гассан-Базару, вони тримали тут крамні лавки, шинки та ремісничі майстерні [26, с. 34].

Отже, завдяки заходам П. Калнишевського, стан господарства Запорожжя в останнє десятиліття існування Запорозької Січі позначений остаточною відходою від традиційної привласнюючої економіки. Значно ускладнилася господарська інфраструктура, зменшилася питома вага давніх промислів і розширились обсяги хліборобства, помітно поживавішали товарно-грошові відносини. Запорожжя, що здавна потребувало підвозу збіжжя із Городової України, відтепер перетворюється на економічно самодостатню територію, здатну експортувати продукти власного хліборобства і тваринництва за межі своїх володінь.

Міцності влади Калнишевського сприяли його особисті контакти з впливовими російськими вельможами, гетьманською старшиною та іншими поважними людьми. Кошовий надсилав їм щедрі дарунки та виконував різні доручення з торговельних та конфіденційних справ. Царські вельможі дуже ласі були до цінних сортів дніпровської риби, як-то осетр, вирозуб, що були у великій моді в Петербурзі, а тому кошовому доводилося часто слати з Січі хабарі рибою. Калнишевського прохали також доставляти в столицю й екзотичні товари, зокрема білих верблюдів. Для їх купівлі з Січі надсилалися в ногайські степи та до Криму спеціальні команди козаків [33, с. 52]. У 1763 р. Калнишевський клопотався придбанням у Криму вина для лубенського полковника Івана Кулябки [33, с. 55]. За сприянням у купівлі на Січі та в Криму бакалії, вина, фруктів, солі та інших товарів до кошового зверталися фаворит цариці Єлизавети Олексій Розумовський та його брат, останній гетьман Кирило Розумовський, гетьманська старшина Андрій Безбородько та Семен Кочубей [23, с. 69]. І кошовий отримував з цього не лише торговельний, але й політичний зиск. Так, у відповідь на дарунок київському генерал-губернатору Воєйкову борзих собак Калнишевський у 1768 р. отримав від нього запевнення: “всем под командою моею находящимся найкрепчайше подтверждено, дабы отнюдь ничего противного ... к Войску

Запорожському принадлежащим [людям], чинить не дерзали, но напротив того, всякие снисхождения и приязнь оказывали” [33, с. 56]. Маючи славу доброго знавця кримських справ, окрім торговельного посередництва, кошовий виконував й інші прохання, зокрема допомагав викупляти християнських невільників з татарської неволі. На прохання київського обер-коменданта Якова Єлчанінова, він допоміг грузинському священику викупити свого брата з кримської неволі [33, с. 56].

Багато впливових урядовців за клопотанням Калнишевського записувалися до козацьких реєстрів. Російські вельможі бавилися цим як справою екзотичною, на кшталт посвяти у мальтійські рицарі, однак кошовий тим самим зміцнював свої зв'язки. Гетьманський бунчуковий товариш Павло Кочубей, начальник астрономічної експедиції Христофор Ейлер, генерал-аншефи російської армії граф Петро Панін та Іван Глебов, Петро Дев'єр, генерал-поручик граф Андрій Остерман, генерал-майор князь Олександр Прозоровський, польський коронний гетьман Ксаверій Браницький і, зрештою, князь Григорій Потьомкін стали почесними козаками [86, с. 152]. Останній царський вельможа, був записаний до Кушівського куреня, до якого належав і сам Калнишевський [70, с. 522-523]. Напевне, Потьомкін і Калнишевський ніколи в житті не бачилися, натомість 21 червня 1774 року цей царський вельможа писав кошовому: “Хоч і не маю честі знати вас особисто, але будучи однокурінцем...” і таке інше; вдаючись до манірної стилізації, звертався до нього на запорозький кшталт: “люб'язний батьку”, прохаючи кланятися від себе “кушівському курінному отаману, товариству й усім сіромахам”, а на додаток – надіслати “гарного татарського коня, щоб козакувати годився” [70, с. 542-543]. Отже, Потьомкіна обирали козаком заочно.

Жести ввічливості до російських вельмож не завадили Калнишевському бути принциповим, якщо справа торкалася прав Війська Запорозького. Довгий час кошовий клопотався тим, щоб вивести Запорожжя з підпорядкування Малоросійської колегії, запроваджені після скасування гетьманства на Лівобережній Україні у 1764 р. А так як гетьмани вважалися сюзеренами Війська Запорозького, то й Малоросійській колегії царат визначив розпоряджатися справами запорозьців. Тим самим, Запорожжя, залишаючись у віданні Колегії іноземних справ, стало контролюватися одразу двома імперськими відомствами. Вбачаючи в такому подвійному підпорядкуванні загрозу автономії Війська Запорозького, Калнишевський доклав чимало зусиль, аби залишитися тільки у відомстві Колегії іноземних справ. Якби це здійснилося, то Запорозькі Вольності утримали б за собою статус своєїрідної “іноземної” (стосовно Росії) території. Для досягнення цієї мети Калнишевський виявив неабиякі дипломатичні здібності та задіяв усі свої впливові знайомства при імператорському дворі, заохочуючи царських вельмож щедрими хабарами. Цю ж вимогу Кіш включив 4-м пунктом в інструкцію запорозьким депутатам, що відряджалися у 1767 р. для участі в Комісії для складання проекту Нового Уложення.

Спроби Калнишевського позбутися докучливого опікування розпорядників гетьманської спадщини призвели до конфлікту з президентом Малоросійської колегії графом Рум'янцевим. У жовтні 1766 р. Калнишевський приїхав на Січ вкрай роздратований від спілкування з цим норавливим вельможею. Полковий старшина Павло Савицький тоді склав донос на кошового, де сповістив, що Калнишевський зачинився у своїй спальні та почав потайки говорити військовому писарю: “Бачу, нічого надіятися на них (росіян), а потрібно написати турецькому імператорові і, відібравши у Війську 20 добрих козаків, відрядити з проханням прийняти (Військо Запорозьке, – В.Г.) до турецької протекції, а в Військо напишемо, щоб усі готувалися до походу; напишемо, що коли російська регулярна армія або гусарська яка-небудь команда до запорозьких дач увійде, то щоб жодного чоловіка не впустили в кордони, а якби стали силою входити в дачі запорозькі, то чинили б з ними як із ворогами” [72, с. 47-48]. Савицький не міг сказати напевно, чи справді Калнишевський надсилав листи турецькому султану, прохаючи взяти Запорожжя під свою протекцію. Проте він запевнив, що власноручно писав у жовтні того ж року листи кошового старшини Антона Красовського та військового осавула з наказом тримати козаків у повній готовності для збройного виступу проти Росії, а також про заборону пропускати росіян у Запорозькі Вольності [72, с. 48]. Готуючись до війни з Росією, у 1768 р. Порта справді спробувала прихилити на свій бік запорозьців [72, с. 209]. Однак у подальшому Кіш не виявив жодних дій проти Росії чи найменших ознак підготовки переходу під протекторат Османів. Російський уряд, готуючись до війни з Туреччиною, після отримання доносу Савицького у 1767 р., безумовно, ретельно перевіряв лояльність кошового і старшини. Доноси щодо державної зради Калнишевського уряд отримували неодноразово, були ще звинувачення кошового в таємних зв'язках з польськими конфедератами, вороже налаштованими до Росії [55, с. 172]. Запорожжя вже було надто інтегрованим до імперської структури Росії, щоб його старшина на чолі з кошовим зважилася на такий ризикований крок. Крім того, Кіш побоювався втратити гарантії, що забезпечував йому російський уряд в умовах постійної загрози повстання сіроми, котра сама більше виявляла схильність до переходу під турецький протекторат, ніж запорозька старшина. А

ще був сумний досвід перебування запорожців у кримсько-турецькому підданстві у 1709-1734 рр. У пам'яті багатьох козаків трималася та кривава різанина, влаштована царськими військами на Запорозжі після невдалого виступу гетьмана Мазепи та кошового Костя Гордієнка проти російського панування. Ці обставини добре усвідомлював російський уряд, коли залишав донос Савицького поза увагою.

Суворим випробуванням для Петра Калнишевського стало повстання січової сіроми у грудні 1768 р., як відгомін Коліївщини – потужного народного повстання на Правобережній Україні. Гайдамацький рух на той час настільки організаційно зміцнів, що мав власний кіш, гармати, військову субординацію, подібну до Війська Запорозького, а ватажки гайдамаків упевнено називали себе кошовими отаманами, не визнаючи влади кошового й старшини Запорозької Січі. Це був справжній виклик законслухняному Війську Запорозькому, потужна спроба відродження духу вже призабутих традицій степової вольниці. Запорозький Кіш на чолі з Калнишевським, продовжуючи боротьбу з гайдамацтвом, разом із російськими та польськими військами виступив на придушення Коліївщини. Внаслідок каральних експедицій січова в'язниця (пушкарня) була вкрай заповнена полоненими гайдамаками.

26 грудня, на другий день Різдва, на Січі відбувалася загальна військова рада, де, за усталеною церемонією, формально підтверджувалися повноваження старої старшини на новий строк. Калнишевський вийшов на середину січового майдану, побажав товариству щасливого свята і за звичаєм запитав: “А що, братчики, будемо робити?”. Згідно зі звичаєм, козаки мусили тоді назвати імена тих, кого вони хотіли бачити кошовим отаманом і старшиною, котрі поряджували б Кошем упродовж нового року. Та озброєна юрба козаків-сіромах, не чекаючи традиційного покладання піску на голови Калнишевського та його прибічників, попри вигуки вірних йому козаків “будьте пани здорові, сирно!” геть розіграла раду, звільнила з пушкарні гайдамаків та із сокирами в руках пішла трошити будинки старшини та заможних козаків. Увірвавшись до старшинських осель, сіромахи “не взирая на святыя образа и мощи, били и кололи и со всем имуществом старшин разорили” [39, с. 407]. Забивши до смерті кількох прибічників Калнишевського, натовп рушив до оселі кошового отамана, та Калнишевський в останню мить устиг вискочити з свого будинку “через верх потолочний” (дах) [70, с. 443]. Будинок кошового був вщент погромлений, про що свідчить пізніше складений Калнишевським опис збитків: бунтівники рознесли металеву огорожу (“оковка ковалям”), повибивали шибки й завалили піч (“грубу”), оздоблену кахлями, з особливою зневагою розстрожили портрети царських осіб (“портреты государственной персоны”), розтоптали ногами багато оздоблені ікони й пограбували увесь скарб кошового [2, арк. 1]. Ледве врятувавшись, Калнишевський перевдягнувся в чернечу рясу і, ховаючись у темряві ночі, пробирався до Новосіченського ретраншементу під захист російського гарнізону [38, с. 392-393]. Кошова старшина до самого ранку переховувалася у плавнях, а потім на човнах втікала до Кодака, де сховалася під захистом козаків Кушівського куреня, який залишався вірним Калнишевському [70, с. 443]. Кодацькому полковнику Йосипу Калнишевському вдалося не допустити поширення повстання у межі своєї паланки.

Повстання розгорялося стихійно, у повсталих не було спільної мети й єдиного керівництва. Дехто із сіроми хотів “бежать в поле за речку Солоную.., забирать всю войсковую артиллерию(,) снаряды и ... иттить отсель за границу на тот бок Днепра под протекцию турецкую и жить там так, как и прежде сего” [25, с. 65]. Решта сіромах знов хотіла бачити кошовим Пилипа Федорова і обирати щорічно старшину так, як і колись було. Тим часом Калнишевський спільно з комендантом Новосіченського ретраншементу готували придушення повстання, збираючи під своєю командою тих домовитих козаків, яким було байдуже, до чого прагне сірома. Аби приспати пильність повсталих, офіцер російського гарнізону К. Маркович звернувся до них: “Вы себе выберете кошевым каво хотите, вам в том запрещения не будет”. І сірома, радіючи з дозволу росіян, обрала кошовим отаманом перестарілого Пилипа Федорова, що цілком відповідало розрахунку Калнишевського і дозволило виграти час. За погодженням з ним, Федоров наказав повсталим козакам розійтися по своїх курінях. Сили повсталих розпорошилися, хоча 300 запорожців-сіромах усе ще підозріло трималися гуртом. 27 грудня комендант російського гарнізону капітан Мікульшин спільно з Калнишевським спрямував проти повсталих загін козаків з армійською гарматою. Сірому вибили з передмістя Січі й змусили відійти до січової фортеці. Зачинивши браму, повсталі відчайдушно боронилися. Тоді капітан Мікульшин, котрий командував штурмом, застосував гармати, наказавши “палыть по всем улицам и по сторонам”. Під гарматним вогнем повсталі козаки залишили фортецю, відійшли за річку Підпільну та поховалися у плавнях [38, с. 394; 41, с. 212]. Згодом спеціальна комісія з представників Коша та офіцерів Новосіченського ретраншементу почала розслідування участі січових козаків у повстанні. Кожний, хто був до нього причетний, виключався з козацьких реєстрів, а тих, кого схопили під час збройних сутичок в Січі, піддавали жорстоким тортурам. Водночас на Запорозжя підтягувалися російські військові загони, аби не допустити поширення

заворушень серед решти козаків.

Після придушення повстання сіроми Калнишевський цілком усвідомлював свою залежність від російської прикордонної адміністрації і можливість нових сутичок між козацькими угрупованнями. 7 грудня 1769 р. козаки Корсунського куреня мало не вбили колишнього свого курінного отамана Мусія Скапу. Калнишевський наказав взяти під варту винуватців замаху та передав їх для суду коменданту Новосіченського ретраншементу. Коли ж увесь Корсунський курінь заступився за своїх товаришів, погрожуючи відмовою від участі в поході проти турків, то Калнишевський попросив допомоги головнокомандувача Другої російської армії Петра Паніна, щоб ув'язнених відправили до Сибіру на каторгу. І все ж така крута розправа не зламала гостроти конфлікту; заворушення тривали. У березні 1770 р. козаки Щербинівського куреня змовилися обрати кошовим того ж таки Пилипа Федорова, вбити Калнишевського зі старшиною, вигнати росіян з Новосіченського ретраншементу та перейти до турецького підданства. Та кошовому вдалося своєчасно викрити змову та попередити повстання [70, с. 444].

Запорожжя й надалі лихоманило нескінченними повстаннями й змовами сіроми проти кошового отамана і старшини. Спираючись на нечисленний прошарок значного козацтва, котрий привів його до кошівської булави, Калнишевський значно звузив соціальну базу своєї влади і потрапив у ситуацію гострого конфлікту з сіромою. Нова верства хліборобського населення Запорожжя ще не встигла сформуватися в численну та впливову соціальну групу, яку можна було протиставити здобичникам-сіромахам. Тому кошовий так і не зміг відмовитися від допомоги російських багнетів для підтримання порядку на Запорожжі. Та слід віддати йому належне як мудрому політику. За обмежених ресурсів підтримання своєї влади він все ж таки спромігся запобігти розколу в старшинському середовищі, зміг вчасно викривати змови та усувати від справ небезпечних конкурентів. Вузький соціальний прошарок, що його підтримував, на противагу роз'єднаним угрупованням сіроми був внутрішньо монолітним. Завдяки цьому Калнишевський мав значні переваги над іншими претендентами на кошівську булаву. Сила його особистості, непересічний хист адміністратора і раціональна політична тактика забезпечили його перебування на посаді кошового отамана протягом усього останнього десятиліття існування Січі.

* * *

Петро Калнишевський, як і решта історичних постатей українського XVIII століття демонструють складне поєднання прагматичності, дріб'язкової меркантильності і високої релігійності, щедрого меценатства в побудові храмів та оздобленні церков і переповнену ганебним брудом боротьбу за старшинські посади, прибутки та привілеї. Синтезом такого поєднання стала невимовна втома від життя в недосконалому світі, з його нескінченними бідуваннями, невинуватими надіями і повсюдною кривдою. Тому такі засмучені й стомлені обличчя козацьких старшин проглядають з українських барокових порсун XVIII століття. Світ гріховний, людський, сповнений короткозорим копирсанням у здобуванні земних благ невідворотно віддалявся від світу справжнього, Божого, а між благодаттю й людиною пролягала прірва приреченості на переважання в ній гріховної природи.

Печать навроченого песимізму наклалася й на українське степове порубіжжя в останні роки існування Січі, що віддзеркалюється в різних варіаціях сюжетів народної картини “Козак Мамай”. Зачароване грою козацької кобзи довкілля причаїлося в очікуванні невідвортної небезпеки, що насувала на стомлену стихійним самоствердженням степову вольницю. Цей же мотив передано іконою Покрови Божої Матері, детально описаної Дмитром Яворницьким наприкінці XIX ст., поруч з іншими речами козацької доби, що зберігалися в Нікополі. Під Покровом Богоматері та зображенням святителя Миколая й архангела Михаїла запорожці вишикувались двома рядами, з кошовим Калнишевським на чолі. Вони стоять у своєму звичайному вбранні, при зброї, з відкритими, без шапок, головами. Петро Калнишевський, передчуваючи зруйнування Січі, молитвою звертається до Богоматері, благаючи захистити козаків від загрози, що йшла від російської цариці. Написом виведені його слова: “Молимося, покрий нас чесним твоїм покровом, ізбави від усякого зла”. На це Богоматір, схиливши голову над запорожцями, відповідає: “Ізбавлю і покрию люди моя” [86, с. 128-129].

Дуалізм імперативів сакрального й профанного проступає у вчинках Петра Калнишевського у повсякденному житті. Піклуючись про чистоту своєї віри, він тримав при собі грецьких і південнослов'янських монахів, прислухався до настанов тих духовних осіб, котрі були ближче до Ієрусалиму та святої гори Афон, ніж до духовенства секуляризованого петровськими реформами “третього Риму”, Росії [86, с. 257]. Він відзначився як ревний будівничий православних храмів. Під особливим опікуванням Калнишевського був Києво-Межигірський монастир. Після пожежі 1765 р. Кіш тривалий час допомагав відбудовувати монастирські споруди, в 1772 р. власним коштом збудував велику кам'яну

браму, а над нею – кам'яну церкву Петра і Павла [27, с. 115]. Церкви побудовано кошовим і за межами Запорожжя: у 1763 р. – в містечку Лохвиця на честь Різдва Богородиці (цю церкву, також за кошти кошового, оздоблено дорогим, ціною в 10 тисяч рублів іконостасом), іншу – в Ромнах у 1764 р. в ім'я Покрови Богородиці, з різьбленим багатоярусним позолоченим іконостасом і багатими в срібних позолочених “раковинах” або “шатах” іконами. У 1773 р. за його кошти збудовано церкву Святої Трійці в рідному селі Пустовойтівка, до якої він подарував щедро оздоблене Євангеліє, виготовлення якого коштувало 500 рублів; на книзі зберігся його власноручний напис. Калнишевський за обітницею надсилав щедрі дарунки церкві Гроба Господня в Єрусалимі: чаші, дискоси, лжиці, звзидиці, все з срібла та з позолотою [86, с. 260]. Чимало церков на Запорожжі побудовано завдяки турботі кошового отамана. І в часи ув'язнення в Соловецькому монастирі він не залишав дарувати цій святій обителі коштовні речі, витрачаючи на це більшу частину грошей, що йшли на його утримання.

В такому подвижництві немає й тіні зовнішньої імітації релігійності задля соціального ефекту, властивої нашому секуляризованому й утилітарному світові. Це – турбота екзальтованої в молитовному екстазі грішної душі про своє спасіння.

А світ профанний, повсякденний плутався в стихійному самоствердженні козацького індивідуалізму, виплеканого умовами степового порубіжжя. Стабілізація кордонів і наростання державної регламентації порушили одвічно хиткий баланс між соціальними групами сіроми й значного козацтва. Менше дбаючи про загальне благо і захист корпоративних інтересів усієї козацької громади, старшина і значне козацтво переймалася справами власного добробуту, використовуючи задля того всі переваги, що їм надавали посади виборних козацьких урядовців. Ця козацька аристократія неохоче зважувалася ризикувати своїм життям і всілякими способами уникала участі у військових походах, посилаючи замість себе наймитів-молодиків. Невिбагливий стиль життя степових здобичників часів Івана Сірка для значного козацтва тепер уже змінюється шанною до всіляких розкошів, лінощами щодо військової справи, потягом до комфорту та господарського достатку. Російський офіцер В. Абаза не без знання справи зазначив: “В этом же главном селении Запорожской Сечи первые (тобто найкращі, – В.Г.) дома были кошевого, судей и писаря, составлявших всю власть и правительство запорожцев” [1, арк. 132].

Його вельможність кошовий отаман завів у себе “модні покої, такі, яких ніколи не було там (у Січі)” [70, с. 549]. Будинок Калнишевського мав декілька кімнат з великими вікнами і грубою, обкладеною кахлями. Внутрішнє начиння складали довгий стіл, 30 дерев'яних і 12 оздоблених шкірою стільців, шафа з скляним та фарфоровим посудом, 4 ліхтарі (канделябри), ліжко з пологами, олов'яна вмивальниця, ванна, 5 скринь, одна з них кипарисова, підсвічники з срібними та мармуровими прикрасами. Вздовж стін, обитих шпалерами, стояли лави, вкриті килимами, на самих же стінах – портрети царських осіб (“государственной персоны”), картини в рамах, дзигарі (годинники). Скрізь по стінах висіла зброя: 3 флінти – російська й французька рушниці, також штуцер, 4 шаблі, одна з них була рясно вкрита коштовним камінням, а ще дві пари російських пістолів, 13 пар німецьких пістолів й турецький пістоль з коштовною оправою. Одяг кошовому складали шуба, крита червоним оксамитом, вовча й лисяча шуби, шапки з доброго сивого кримського смушку, каптани, свита блакитного сукна, шаровари блакитного тонкого сукна, мав кошовий також карманні дзигарики (годинники) – дарунки іменитих російських вельмож, 12 пар нових шкіряних чобіт, ножиці шльонської роботи і 11 сап'янів, 35 рушників, 6 англійських бритв і підзорна труба. Та й кухня кошового отамана Петра Калнишевського помітно відрізнялася від кулінарних уподобань часів Івана Сірка: 12 мідних мисок з кришками і без, срібна таця, декілька дюжин столових ложок і ножів, російський самовар і цукорниця. А ще в підвалах було 100 пудів цукру, 20 пудів рису, 10 пудів маслини, 10 пудів “закусок греческих разного манеру”, 4 пуди фініків і 12 пудів оливкового масла, 20 тис. волоських горіхів, 16 пудів горіхів-фундуків, 10 пудів “ризинков и пантефиру” (східні ласощі), 15 кварт риб'ячого жиру, 20 туш свинини, дві діжки горілки, інше. Про всі ці речі ми дізнаємося з власноручно складеного Калнишевським описом свого майна, пограбованого й знищеного під час повстання на Січі в грудні 1768 р. [2; 38, с. 338; 39, с. 368].

Так, в історії запорозького козацтва вже минули ті часи, коли про кошового отамана можна було говорити зі схвальним ригоризмом: “Земля – його ліжко, зелена трава – матрац, сідло – м'яка подушка, опонча – перина, попона – біле простирадло, стріли правлять йому за гребінь, блискуча шабля – за дзеркало, панцир – за плащ, плетений шолом – за шапку, тятива – за пояс..., пригорща – за чарку, джерельна і річкова вода – за аліканте й вино; болотяна вода – щоб вуса добре росли, роса – щоб серце охолоджувати, сухар – за пряник, толокно – за торт, дика грушка, водяні горіхи та польова вода – за десерт”, як йшлося у поемі невідомого автора XVII століття “Віршованої хроніки” у посвяти Іванові Сірці [65, с. 8]. З гендлярською дріб'язковістю Калнишевський давав вказівки полковому осавулу Федору Легкоступу з приводу того, як готувати йому харчі: “Только огурцы так присолят, как первой присилки посолили (а

теперешній, другої присилки окисли) і покласти кропу і листу вишневого” [33, с. 58]. Як личить запорожцеві, кошовий не цурався горілки. Будучи на чолі запорозької депутації в Петербурзі, коли козацькі кишені швидко схуднули від столичної дорожнечі і в козаків зовсім не стало оковитої, Калнишевський уклінно прохав графа П.О. Рум’янцева, щоб той допоміг з доставкою цього важливого продукту. Рум’янцев посприяв старшині Антону Головатому доїхати з Петербурга до Січі, щоб звідти відрядити в Петербург горілку козацьким депутатам “для собственнаго их употребления 50 ведер вина горячаго” [86, с. 239]. Хоча він цікавився світськими розвагами російського естєблшменту. Знайомий Калнишевського у петербурзьких справах Григорій Бурбас надсилав йому “вместо газетов за куриоз скопированного подлинника, бумагу, в которой и глупости, и дурачества много видеть можно” [33, с. 56].

Та не до дурниць і пустотливості було, коли справа торкалася влади. Принциповий і рішучий в питаннях внутрішнього управління Запорожжя, Калнишевський був гнучкий та обережно-дипломатичний у відносинах з російським урядом, лише в рідкісних випадках йшов на конфлікт з прикордонною адміністрацією. За характеристикою А.О.Скальковського, “він на диво мистецьки знав сучасних йому людей” [70, с. 387], маніпулюючи ними то ласкою, то хабарями, то крутою розправою.

Крутий на розправу з бунтівною сіромою, кошовий отаман Петро Калнишевський не зміг вийти за межі суперечностей, що роз’єднували запорозьке козацтво на два ворогуючих угруповання. Калнишевському не вдалося уникнути внутрішнього розбрату на Запорожжі, згуртувати козацтво задля однієї високої мети й синтезувати розбіжні інтереси козацьких угруповань у новий ідеологічний комплекс. Конфлікт між двома господарськими укладами – здобичницьким і хліборобським – складав глибинну основу суті соціальних антагонізмів на Запорожжі. Калнишевський і очолюваний ним запорозький Кіш зробив головну ставку на хліборобський уклад і верству статечного (заможного) козацтва, і не мав достатньо часу, аби забезпечити широку соціальну базу своєму врядуванню.

Однак наслідки головної справи Калнишевського – української землеробської колонізації причорноморських степів – важать значно більше за його суб’єктивну мотивацію, пов’язану з щоденними клопотами, егоїстичними інтересами, споживацьким ставленням до посади й нескінченним балансуванням на вершині влади. Відкривши клапан колонізаційного потоку української людності на степові терени, він остаточно і незворотно визначив історичну долю регіону, спричинивши інтеграцію Північного Причорномор’я до єдиного етнокультурного простору України.

Джерела та література:

1. Абаза Василий. Век дворянства (...) // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф. 12. – № 702.
2. Архів Соловецького державного історико-архітектурного і природного музею-заповідника (Далі: СДІАПМЗ), 1024/2119.
3. Архів СДІАПМЗ, 1024/2983.
4. Центральний державний архів України (далі: ЦДАУ). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 798. 1741-1775 рр. – 278 арк.
5. ЦДАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 20. 1754-1756 рр. – 128 арк.
6. ЦДАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 28. 1755-1757 рр. – 197 арк.
7. ЦДАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 52. 1758-1769 рр. – 51 арк.
8. ЦДАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 63. 1758-1761 рр. – 116 арк.
9. ЦДАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 67. 1759-1775, 1778 рр. – 127 арк.
10. ЦДАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 72. 1759-1768 рр. – 53 арк.
11. ЦДАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 93. 1760-1764 рр. – 64 арк.
12. ЦДАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 101. – 1761-1764 рр. – 37 [39] арк.
13. ЦДАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 120. – 1762-1763 рр. – 164 [202] арк.
14. ЦДАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 137. – 1762-1763 рр. – 101 [104] арк.
15. ЦДАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 138. – 1763-1764 рр. – 69 [68] арк.
16. ЦДАУ. – Ф. 229. Оп. 1. Спр. 143. – 1763-1767 рр. – 85 арк.
17. ЦДАУ. – Ф. 229. Оп. 1. Спр. 250. – 1769-1771 рр. – 60 арк.
18. ЦДАУ. – Ф. 229. Оп. 1. Спр. 251. – 1769-1772 рр. – 112 [140] арк.
19. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 1. – К., 1998. – 695 с.
20. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 2. – К., 2000. – 749 с.
21. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 3. – К., 2003. – 951 с.
22. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 4. – К., 2006. – 887 с.
23. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713-1776. – К.: Наукова думка, 1994. – 227 с.
24. Маніфест Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі / Публікація та коментар Л. Гісцової // Пам’ятки України. – 1989. – №4. – С.2-5.

25. *Александров П.* До питання про причини ліквідації Запорозької Січі // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 5. – К., 1999. – С. 57-71.
26. *Андрссв В.М. С.Я.* Боровий: козацька тематика в творчості історика (до 100-річчя від дня народження) // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району”. Нікополь, 10-11 жовтня 2002 року. – Нікополь-Запоріжжя-Херсон: РА “Тандем-У”, 2002. – С. 26-37.
27. *Анцишикін Ігор.* Запорозька Січ і Межигірський монастир // Матеріали науково-практичної конференції “Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва”. 11-13 жовтня 2001 р., м. Нікополь. – Нікополь, 2001. – С. 109-117.
28. *Апанович О.М.* Гетьмани і кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
29. *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969. – 223 с.
30. *Бедиов В.* Последний кошевой атаман П.Калнишевский // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1905. – Т.1.
31. *Богун П.* Козацькі зимівники // Південна зоря: Нікопольська районна громадсько-політична газета. – 2001. – №122(5386), 13 жовтня. – С.8.
32. *Бровко А., Бровко Б.* Козацькі ватажки у фольклорно-етнографічній спадщині Я.П. Новицького // Матеріали перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 року, м. Запоріжжя. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2002. – С. 42-49
33. *Гісцова Л.З.* До портрета П.Калнишевського // Архіви України. – 1991. – № 3 (227), травень-червень. – С. 52-58.
34. *Гісцова Л.З.* Приватне листування Петра Калнишевського // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 11-21.
35. *Гісцова Л.З.* Чи були блакитні й жовті прапори на Запорожжі? // Архіви України. – 1990. – № 5 (223). – С. 72-76.
36. *Гісцова Л.З., Демченко Л.Я.* “Щоб зашадьєвши леса ... можно било і напредкы чем корыстоватись” // Архіви України. – 1991. – №5-6.
37. *Гісцова Л.З., Демченко Л.Я.* Сусідів не вибирають: документи про українсько-татарські зв'язки // Архіви України. – 1991. – №2.
38. *Голобуцький В.О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734-1775. – К.: В-во АН УРСР, 1961. – 414 с.
39. *Голобуцький В.А.* Запорожское казачество. – К.: Госполитиздат, 1957. – 462 с.
40. *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
41. *Греков Володимир.* Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. // Записки історично-філологічного відділу УАН. – Кн. XI. – К., 1927. – С. 209-241.
42. *Грибовський Владислав.* Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 130 с.
43. *Грибовський В.В.* Петро Калнишевський: нариси до політичного портрета // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Вип. 1. – Дніпропетровськ: В-во Дніпропетровського національного університету, 2004. – С. 21-30.
44. *Грибовський В.* Соловецьке ув'язнення Петра Калнишевського // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району” Нікополь, 10-11 жовтня 2002 року. – Нікополь-Запоріжжя-Херсон: РА “Тандем-У”, 2002. – С. 106-118.
45. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького / Упорядники С.В. Абросимова та інші. – Вип. 1. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – 888 с.
46. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького / Упорядники С.В. Абросимова та інші. – Вип. 2. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1999. – 460 с.
47. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького / Упорядники С.В. Абросимова та інші. – Вип. 3. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – 740 с.
48. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького / Упорядники С.В. Абросимова та інші. – Вип. 4. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – 496 с.
49. *Ефименко П.С.* Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1791– 1803 // Русская старина. – СПб, 1875. – Кн. XIV. Ноябрь.
50. *Ефименко П.* Ссыльные малороссияне в Архангельской губернии // Русская старина. – 1887. – Кн. 12.
51. *Ефименко П.* Ссыльные малороссияне в Архангельской губернии // Киевская старина. – 1882. – Кн. 9. Сентябрь.
52. Записки барона Тотта о татарском набеде 1769 г. на Ново-Сербию // Киевская старина. – Т. VII. – 1883, сентябрь-октябрь. – С. 135-198.
53. *Кащенко Андріан.* Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – К.: Веселка, 1992. – 271 с.
54. *Клюк Д.Г.* Поміщицька колонізація Південної України і Запорозька Січ // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Вип. 2. – Дніпропетровськ: НГУ, 2005. – С. 49-62.
55. *Когут Зенон.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
56. *Костомаров Николай.* Славянская мифология. – М.: Чарли, 1995. – 688 с.
57. *Кульняк Дашло.* Лицар Дикого Поля: Історико-документальна повість-есе. – К.: Варта, 2005. – 144 с.
58. *Кульняк Дашло.* Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорозької. – К.: Радянський письменник, 1991. – 71 с.

59. *Лазаревский А.* Запорожье в конце XVIII века (современная записка) // Киевская старина. – 1889. – Т. XXVII, декабрь. – С. 628-637.
60. *Макаревський Феодосій.* Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. – Дніпропетровськ: ВАТ “Дніпрокнига”, 2000. – 1080 с.
61. *Миллер Г.Ф.* Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – М., 1846.
62. *Мільчев В.І.* Боротьба Запорожжя проти впровадження російських урядом форпостів, карантинів та митниць по ріках Південний Буг та Синюха в роки Нової Січі // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П.Д. Осипенко. Історія. – Бердянськ, 2000. – С. 84-87.
63. *Мірущентко О.* Вирішення Кошем економічних питань під час відправлення запорозьких депутацій до Петербургу // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 5. – К., 1999. – С. 80-97.
64. *Мицик Юрій.* Євреї-козаки // Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. – Україна-Ізраїль. – К., 1998. – С. 72-76.
65. *Мицик Ю.* Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2000. – 44 с.
66. *Ніколайчик Ф.* Родина Калнишевского // Киевская старина. – 1892. – Кн. 5. – С. 249-277.
67. *Олійник О.* Продуктивність зимівничого господарства запорожців часів Нової Січі (1734-1775 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т.5. – К., 1999. – С. 72-80.
68. Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXVI. – СПб., 1830. – 875 с.
69. *Половська-Василенко Наталія.* Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т. I. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965.
70. *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
71. *Скальковский А.А.* К истории Запорожья. Внутренние распорядки // Киевская старина. – Кн. IV. Декабрь. – С. 527-529.
72. *Соловьёв С.М.* История России с древнейших времен. – Кн. XIV. Т. 27-28. – М., 1965.
73. *Сторожкейко Олекса.* Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа // Марко Прохіякий. Повість. Оповідання / Упоряд., передм. та приміт. П.Хропка. – К.: Дніпро, 1989. – С. 203-264.
74. *Тищенко Микола.* Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історично-Географічний збірник. Видає комісія для складання Історично-Географічного Словника України. – Т. 2. – К.: Друкарня ВУАН, 1928. – С. 1-9.
75. *Фрумеиков Г.Г.* В'язень Соловків: царська “дяка” останньому кошовому Січі // Культура і життя. – 1990. – 1 квітня, №13. – С. 6.
76. *Фрумеиков Г.* Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке. – Архангельск, 1963.
77. *Фрумеиков Г.Г.* Узники Соловецкого монастыря. – Архангельск: Северо-Западное книжное издательство, 1979. – 224 с.
78. *Швидько Г.К.* Актові джерела до історії Запорозької Січі // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорозького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX ст. – Вип. 5. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2000. – С. 9-18.
79. *Швидько Г.К.* Актові джерела до історії Запорозжя останніх років його існування // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорозького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX ст. – Вип. 6. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2001. – С. 9-14.
80. *Шиманов А.* Передсмертна поземельна боротьба Запорожжя (епізод з його прикордонних суперечок з колишньою Слобідською Україною) // Запорозжці: До історії козацької культури. – К.: Мистецтво, 1993. – С. 96-120.
81. *Эварницкий Д.И.* Источники для истории запорожских казаков. – Т. II. Владимир, 1903. – С. 1073-2107.
82. *Эварницкий Д.И.* Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский. – Новочеркасск, 1887. – Відбиток із журналу “Дон”
83. *Эварницкий Д.И.* Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб.: тип. И.Н. Скороходова, 1888. – 284 с.
84. *Яворницький Д.І.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – Ч. I. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – 312 с.
85. *Яворницький Д.І.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – Ч. II. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – 496 с.
86. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1990. – 583 с.